

JAN PTAK

NAPISY NA CHORAĞWIACH WOJSKOWYCH W POLSCE PRÓBA TYPOLOGII

Używanie chorągwi jest w polskiej wojskowości zjawiskiem powszechnym od czasów średniowiecza. Przedmioty te odgrywały niezwykle istotną rolę w organizacji oddziałów zbrojnych i w kierowaniu nimi na polach bitew. Były znakami identyfikacyjnymi określonych formacji czy jednostek taktycznych wojska. Stanowiły atrybut władzy zwierzchniej (monarchy, państwa), której podlegały siły zbrojne, a także symbolizowały określone wartości ideowe, patriotyczne czy religijne¹. Znaczenie chorągwi w tych wszystkich aspektach mogło wynikać nawet z samej ich obecności, poza tym także istotne bywały wykonywane nimi gesty w ramach zachowań ceremonialnych. Istotną rolę zarówno w sferze praktycznej, jak też ideowej i symbolicznej, odgrywały zawsze cechy konstrukcyjne tych przedmiotów i zamieszczone na nich treści – takie jak kształty i barwy płacht (płatów) chorągwianych, wizerunki i napisy. Najczęściej były one komponowane w zamierzony sposób, aby mogły tworzyć określoną całość. Dlatego analizie napisów umieszczonych na chorągwiach musi towarzyszyć świadomość, iż stanowią one zazwyczaj element niesamodzielny, choć łatwy do wyodrębnienia pod względem formalnym. Napisy umieszczano nie tylko na płachtach, ale też na głowicach chorągwi, gwoździach wbijanych w drzewce i wstęgach przywiązywanych pod głowicami.

Dr hab. JAN PTAK – kierownik Katedry Historii Średniowiecznej, Instytut Historii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II; e-mail: janptak@interia.pl

¹ Chorągwią zwykło się nazywać przedmiot złożony z drzewca i przymocowanej do niego płachty, nazywanej też płatem. W czasach nowożytnych pojawił się też termin „sztandar”, początkowo oznaczający znak bojowy jazdy, a potem chorągiew wojskową w ogóle. We współczesnej literaturze chorągwie, sztandary, proporce i inne podobne przedmioty są niekiedy określane wspólnym mianem „weksyliów”.

Można sądzić, że aż do schyłku średniowiecza chorągwie używane w Polsce do celów wojskowych nie były zaopatrywane w żadne napisy, gdyż w źródłach brak jest na ten temat jakichkolwiek wzmianek. Nie informuje o tym choćby Jan Długosz, dokładnie opisujący wszystkie chorągwie obecne w walczących pod Grunwaldem wojskach króla Władysława Jagiełły i wielkiego księcia Witolda, a także posiadane przez ich przeciwników. Z jego relacji wynika, iż na tych przedmiotach widniały wyłącznie godła heraldyczne².

Dopiero w czasach nowożytnych napisy stają się częścią składową weksyliów posiadanych przez polskie formacje wojskowe. W zasobie tych inskrypcji, narastającym przez kilka stuleci, bez trudu można dostrzec niezwykle bogactwo treści i wielką różnorodność sformułowań. W związku z tym przydatne w badaniach weksylologicznych wydaje się ustalenie najogólniejszych choćby prawidłowości, jakie występowały w tym zakresie. Wstępną czynnością, prowadzącą do tego celu, mogłaby stać się próba pogrupowania chorągwiowych napisów, w zależności od ich treści, na kilka odrębnych kategorii. Takiemu zadaniu ma też służyć ich przegląd, dokonany w niniejszym opracowaniu.

Jako pierwszą w tej klasyfikacji należałoby wyodrębnić grupę napisów, które wskazywały na właściciela bądź też posiadacza chorągwi. Zazwyczaj było to państwo, którego suwerenność w czasach monarchii uosabiał władca, niekiedy w tej roli występowała także inna jednostka organizacyjna bądź terytorialna, osoba fizyczna albo instytucja powołująca do istnienia formację wojskową. Inskrypcje takie w wielu wypadkach miały też umożliwiać identyfikację oddziału, do którego chorągiew bezpośrednio należała. Wszystkie napisy z tej grupy można by więc nazwać w ł a s n o ś c i o w y m i.

W epoce przedrozbiorowej odnosiły się one do monarchów, w imieniu których były tworzone i działały formacje zbrojne. Najstarsze zachowane polskie weksylia z inskrypcjami, które można zaliczyć do omawianej obecnie kategorii, pochodzą z epoki Wazów. W Muzeum Wojska Polskiego znajdują się dwie chorągwie z czasów Zygmunta III z przedstawionym na płachcie herbem Pogoń, wokół którego zamieszczony został napis: SIGISMUNDUS III DEI GRATIA REX POLONIAE MAGNUS DVX LITVANIAE³, obok tego zaś w otoku w

² *Joannis Dlugossi Annales seu cronicae Incliti Regni Poloniae*, Liber 10 et 11: 1406-1412, Varsaviae 1997, s. 88-98.

³ Cytowane napisy z chorągwi zawsze podawane są w tej pracy majuskulą, chociaż w rzeczywistości zdarzały się także, choć niezbyt często, napisy minuskulne.

formie rozety widnieje na jednej wyraz GRODZIENSKA, na drugiej zaś SŁONIMSKA⁴. Ponadto w zbiorach Muzeum Historycznego i Etnograficznego w Wilnie przechowywana jest kolejna taka chorągiew, różniąca się od wyżej opisanych jedynie kształtem płachty i napisem TROCKA w rozecie⁵. Wszystkie te obiekty powstały zapewne w drugiej dekadzie XVII wieku jako znaki bojowe oddziałów „żołnierza powiatowego”, formowanych w Rzeczypospolitej od 1613 r. w miejsce dodatkowego poboru⁶. Napisy w rozetach bez wątpienia miały wskazywać, na jakich terytoriach powstały te oddziały, a więc w powiatach grodzieńskim i słonimskim oraz w województwie (ewentualnie powiecie) trockim⁷.

Z biegiem czasu na wojskowych weksyliach w XVII wieku pojawiały się imiona kolejnych członków dynastii Wazów. Jedna z królewskich chorągwi zdobytych przez Szwedów i przechowywanych w Muzeum Wojska w Sztokholmie posiada datę 1636 i napis: LADISLAUS IV REX POL[oniae] ET SUECIAE w sąsiedztwie polskich i szwedzkich herbów⁸. Natomiast na czerwonej chorągwi z Białym Orłem, którą w lutym 1649 r. przywieźli Chmielnickiemu wysłannicy Jana Kazimierza, był umieszczony – według relacji W. Miaskowskiego – napis JOANNES CASIMIRUS REX. Wręczenie jej wraz z innymi insygniami miało symbolizować przyznanie Chmielnickiemu godności hetmana kozackiego przez władze Rzeczypospolitej⁹.

⁴ Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. *Katalog zbiorów. Wiek XVII*, Warszawa 1968, poz. 298-299.

⁵ S. K. K u c z y ń s k i, *Polskie herby ziemskie. Geneza, treści, funkcje*, Warszawa 1993, s. 190 oraz il. 187.

⁶ Tamże, s. 190 i przyp. 57 na s. 221.

⁷ Troki były stolicą zarówno województwa, jak i powiatu – zob. Z. G l o g e r, *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków 1903, s. 285. S. K. Kuczyński (*Polskie herby*, s. 190) nazywa tę chorągiew „województką”, ale skoro istniała odrębna chorągiew powiatu grodzieńskiego, wchodzącego w skład woj. trockiego, nie można wykluczyć, iż każdy z powiatów tego województwa, w tym także trocki, tworzył osobny oddział, dysponujący swoim znakiem bojowym.

⁸ W. G r a b o w s k i, *Polskie chorągwie z XVI-XVIII wieku w zbiorach ikonograficznych Armemuseum w Sztokholmie*, „Dawna Broń i Barwa” 16(2001), nr 23, s. 16 i rys. 3.

⁹ W. Miaskowski, *Diariusz drogi do wojska zaporoskiego p. wojewody braclawskiego Kisiela i pp. podkomorzego lwowskiego Miaskowskiego, chorążego nowogrodzkiego Mikołaja Kisiela, podczaszego braclawskiego Jakoba Zielińskiego i p. Smarowskiego sekretarza komisarzów i kollegów jego*, w: *Zbiór pamiątek historycznych o dawnej Polsce z rękopismów, tudzież dzieł w różnych językach o Polsce wydanych oraz z listami oryginalnymi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym*, przez J. U. Niemcewicza, t. IV, Warszawa [b.r.w.], s. 264.

Niekiedy imiona i tytułatura władców oddawane były za pomocą monogramów, złożonych z zespołu pojedynczych liter. Przykładem mogą być przechowywane w Sztokholmie chorągwie kompanijne z czasów „potopu”, mające na prawej stronie płacht wielopolowe herby otoczone inicjałami ICRPETS, dającymi się odczytać jako „Ioannes Casimirus Rex Poloniae et Sveciae”¹⁰. W XVIII stuleciu umieszczanie na weksyliach królewskich imion w postaci monogramów stało się powszechne. Na chorągwiach piechoty i sztandarach jazdy (także na tzw. kornetach dragońskich) w okresie saskim pojawił się monogram AR, zastępujący wyrazy „Augustus Rex”¹¹. Chorągiew piechotna z takimi inicjałami na czterech rogach płachty widnieje na obrazie Mocka, przedstawiającym tzw. kampaent wojsk polskich i saskich, odbyty w 1732 r. w okolicach Warszawy¹².

Z kolei na kornecie dragonów z czasów Stanisława Leszczyńskiego w rogach płatu są widoczne litery SR (Stanislaus Rex)¹³. Tendencja do umieszczania królewskich monogramów na znakach wojska utrzymała się także w czasach Stanisława Augusta. Na zachowanych w Muzeum Wojska Polskiego kornetach dragońskich z 1764 r. pod koroną królewską widać litery SPRP, które bez wątpliwości dadzą się rozwinąć w napis: „Stanislaus Poniatowski Rex Poloniae”¹⁴. Najbardziej rozpowszechniony był jednak w okresie tego władcy umieszczony pod koroną monogram w postaci liter SAR (Stanislaus Augustus Rex), widniejący na wielu zachowanych chorągwiach, sztandarach i kornetach. Ten sam monogram na jednej z chorągwi zachował się nie tylko na samej płachcie, ale także wewnątrz wykonanego z brązu, ażurowo wyciętego grotu, umocowanego na drzewcu¹⁵.

Napisy na weksyliach wojskowych w okresie staropolskim odnosiły się nie tylko do monarchów, ale także innych osób. Zazwyczaj byli to dowódcy wojskowi, dostojnicy formujący oddziały zbrojne ewentualnie właściciele formacji nadwornych. Wśród zachowanych w Muzeum Wojska Polskiego egzemplarzy z XVII i XVIII wieku, można wskazać wiele przykładów ilustrujących to zjawisko. Należą do nich znak bojowy chorągwi kozackiej Jana

¹⁰ G r a b o w s k i, *Polskie chorągwie*, s. 14 i tabl. IV.

¹¹ *Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Katalog zbiorów. Wiek XVIII*, Warszawa 1960, s. 144-145 (poz. 312-314).

¹² B. G e m b a r z e w s k i, *Żołnierz polski. Ubiór, uzbrojenie i oporządzenie*, [t. II]: *Od 1697 do 1794 roku*, Warszawa 1962, s. 118-119.

¹³ *Muzeum... Wiek XVIII*, s. 145 (poz. 315).

¹⁴ Tamże, s. 148 (poz. 323).

¹⁵ Tamże, s. 147-148, 151-156 (poz. 322, 324-325, 332-345).

Sławińskiego, mający na zielonej płachcie wizerunek św. Michała Archanioła, obok krzyż kawalerski i herb Sławińskiego w kartuszu, otoczony literami I[an] S[ławiński] M[iecznik] S[tarodubski] A[nno] D[omini] 1649¹⁶. Z kolei na chorągwi Stanisława Denhofa, hetmana polnego litewskiego, z 1718 r. na stronie odwrotnej w rogach płachty widnieją złote monogramy: S[tanislaus] D[enhof] V[ice] D[ux] G[eneralis]¹⁷. Podobnie też dwie chorągwie formacji dowodzonych przez Antoniego Pocieja, stronnika króla Stanisława Leszczyńskiego, regimentarza generalnego litewskiego w 1734 r., mają w rogach umieszczone monogramy: A[ntoni] P[ocie]j R[egimentarz] G[eneralny]. Jedną z nich uważana jest za chorągiew litewskiej artylerii ze względu na wyobrażony na niej wizerunek armaty, dwóch beczek i kul¹⁸. Chorągiew nadworna Augusta Czartoryskiego, wojewody ruskiego, szefa gwardii pieszej koronnej, z 1743 r. ma na czterech rogach monogramy AC pod książęcą mitrą¹⁹.

Również weksylia używane przez uczestników zbrojnych konfederacji, wielokrotnie zawiązywanych w XVIII wieku, zawierały napisy odnoszące się do osób bądź zbiorowości odgrywających przywódczą rolę w tych przedsięwzięciach. Z czasów konfederacji dzikowskiej, zawiązanej pod łaską starosty jasielskiego Adama Tarły, pochodzi chorągiew „poważnego znaku” (husarzy lub pancernych) Adama Tarły, starosty gostyńskiego, posiadająca na płachcie krzyż z wyszytymi pośrodku literami PG [powiat gostyński], w rogu zaś herb Topór rodziny Tarłów oraz litery: ATSGRGP. Skrót ten próbowano rozwijać w napis: „Adam Tarło Starosta Gostyński Regimentarz Generalny Powiatu”²⁰, lub w innej wersji (odczytując przedostatnią literę jako C zamiast G): „Adam Tarło Starosta Gostyński Rotmistrz Chorągwi Pancerniej”²¹. W okresie konfederacji barskiej na chorągwi województwa podlaskiego na stronie prawej widniał jego herb: Orzeł i Pogoń pod koroną, pod nim zaś wstęga ze skrótem nazwy tego terytorium: PAL[atınatus] POD[lachiae]²².

¹⁶ *Muzeum... Wiek XVII*, s. 195 bez rozwiązania monogramu. Pełną treść napisu przytacza R. Brzezinski, *Polish Armies 1569-1696 (1)*, London 1987 (Men at Arms Series), s. 47.

¹⁷ *Muzeum... Wiek XVIII*, s. 143 (poz. 309); G e m b a r z e w s k i, *Żołnierz polski*, s. 120-123.

¹⁸ *Muzeum... Wiek XVIII*, s. 143-144, 146 (poz. 310, 318).

¹⁹ Tamże, s. 147 (poz. 320).

²⁰ Tamże, s. 144 (poz. 311) w opisie występują tam zamiennie określenia: „gostyński” i „goszczyński”.

²¹ G e m b a r z e w s k i, *Żołnierz polski*, s. 42-43.

²² *Muzeum... Wiek XVIII*, s. 149 (poz. 327).

Weksylia polskich formacji tworzonych w epoce porozbiorowej, często były zaopatrywane w inskrypcje z ich nazwami. Jako przykład można wspomnieć ufundowaną przez władze Republiki Lombardzkiej w 1797 r. chorągiew dla utworzonego w ramach Legionów Polskich Batalionu I Fyzyliarów. Na jej płachcie umieszczony został na stronie głównej napis: LEGIONE POLACCA AUSILIARI DI LOMBARDIA, zaś w dolnych rogach FUCILIERI. 1o BATAGLIONE. Taką samą treść noszą sporządzone po polsku napisy na stronie odwrotnej: LEGION POLSKI AUXILIARNY LOMBARDYI // FISYLIERY 1.ZCY [!] BATALION²³. Z kolei sztandar przeznaczony prawdopodobnie dla utworzonego w 1798 r. oddziału jazdy Legionów, znany tylko z wizerunku, miał napisy w języku francuskim: REPUBLIQUE FRANÇAISE – LEGION POLONAISE D'ITALIE²⁴. Natomiast na trójbarwnej płachcie chorągwi 1. Pułku Piechoty Legii Nadwiślańskiej umieszczone zostały słowa: L'EMPEREUR NAPOLEÓN AU REGIMENT POLONAIS. Bliższą identyfikację tego oddziału umożliwiła cyfra „1” widniejąca na tablicy, na której osadzony był złoty orzeł cesarski wieńczący drzewce chorągwi²⁵. Wśród pamiątek, jakie pozostały po sławnym pułku szwoleżerów gwardii cesarskiej, zachował się proporzcyk pułkownika bogato pokryty napisami, wśród których jeden w postaci wyrazu WYBAWICIEL, umieszczony pod inicjałem N, usytuowanym na tle pięcioramiennej gwiazdy, odnosi się do Napoleona, inny zaś stanowi oznaczenie oddziału: PUŁK LEKKO-KONNY-POLSKI-PRZY-BOKU-NAPOLEONA-WIELKIEGO²⁶.

W wojskach Księstwa Warszawskiego podstawowymi elementami znaków bojowych stały się obok płacht metalowe orły, będące zwieńczeniami drzewców, stąd nawet przedmioty te zaczęto nazywać „orłami”. Z naszego punktu widzenia jest to o tyle ważne, iż napisy poza płachtą pojawiły się teraz także na metalowych tabliczkach, na których osadzone były figurki orłów. Przykładem takiego weksylium może być sztandar 1. Pułku Strzelców Konnych. Jego zwieńczenie stanowi orzeł na tabliczce zaopatrzonej w napis WOYSKO z jednej strony i POLSKIE z drugiej, zaś na płachcie oprócz wizerunku orła znajdują się wyrazy LEGJA 1 oraz I. PUŁK LEKKI JAZDY. Podobne treści zawiera sztandar 15. Pułku Jazdy, różniący się od wyżej opisanego na płachcie napisem PUŁK XV JAZDY²⁷. Z kolei chorągiew 2. Pułku Piechoty Księstwa War-

²³ G e m b a r z e w s k i, *Żołnierz polski*, [t. III] *Od 1797 do 1814 roku*, Warszawa 1964, tabl. 4.

²⁴ S. G e p n e r, *Sztandary*, w: *Księga jazdy polskiej*, Warszawa 1938, s. 243.

²⁵ G e m b a r z e w s k i, *Żołnierz polski*, [t. III], tabl. 42.

²⁶ Tamże, tabl. 80.

²⁷ G e p n e r, *Sztandary*, s. 244.

szawskiego ma na tabliczce napis PUŁK PIECHOTY, zaś na płacie nad wizerunkiem Orła Białego trzymającego w szponach królewskie insygnia: LEGIA I, a pod nim: PUŁK 2GI PIECHOTY. Słowa WOYSKO POLSKIE umieszczano niekiedy również na płatach, czego przykładem jest chorągiew Kwatery Głównej z 1807 r., według tradycji wykonana przez Barbarę Dąbrowską, żonę J. H. Dąbrowskiego²⁸.

Armia Królestwa Polskiego otrzymała chorągwie i sztandary sporządzone według jednolitych, określonych przepisami wzorów. W piechocie chorągwie poszczególnych pułków różniły się między sobą barwami. Nie miały napisów w postaci rozwiniętej, jedynie w rogach płacht, między ramionami krzyży umieszczone były monogramy (tzw. cyfry) królewskie: A I lub M I, oznaczające kolejnych władców utworzonego w 1815 r. państwa: Aleksandra I i Mikołaja I²⁹. Natomiast na sztandarach, które w 1829 r. otrzymała jazda, na płachtach pod wizerunkiem Orła znalazły się oznaczenia pułkowe w postaci inicjałów, np. P[ułk] S[trzelców] K[onnych] G[wardii], P[ułk] S[trzelców] K[onnych] N[astępcy] T[ronu] No 1, P[ułk] 2I U[łanów], P[ułk] 3CI S[trzelców] K[onnych], P[ułk] U[łanów] X[Księcia] O[rańskiego] Nr 1³⁰.

Podczas powstania listopadowego wspomniane chorągwie nie były używane, pomimo usunięcia z nich królewskich cyfr. Podjęta 6 lutego 1831 r. uchwała Rządu Narodowego postanawiała, iż miały być zastąpione przez „Orły Polskie”, wzorowane na znakach bojowych armii Księstwa Warszawskiego. Podobnie jak tam, posiadały one na tablicach pod metalowymi orłami napisy WOYSKO POLSKIE, zaś na płachtach znalazły się same wizerunki orłów. Wykonano je dla wszystkich pułków piechoty, po dwa na każdy pułk, czyli razem 26 sztuk³¹. Wśród nich znajdowała się zachowana w Muzeum Wojska Polskiego chorągiew 4. pułku piechoty. Na jednej stronie tabliczki pod orłem widnieje napis: PUŁK 4. PIECHOTY LINIOWEY, na drugiej zaś: WOYSKO POLSKIE³². Niestety, weksylia te również nie zostały użyte w warunkach bojowych.

²⁸ A. Z n a m i e r o w s k i, *Stworzony do chwały*, Warszawa 1993, s. 184, il. 267; s. 185, il. 268.

²⁹ W. B i g o s z e w s k a, M. H. S ł o n i e w s k a, *Chorągwie i sztandary z lat 1815-1831 w zbiorach Muzeum Wojska Polskiego*, w: *Muzealnictwo wojskowe*, t. III, Warszawa 1985, s. 281.

³⁰ G e p n e r, *Sztandary*, s. 244; B i g o s z e w s k a, S ł o n i e w s k a, *Chorągwie*, s. 288.

³¹ B i g o s z e w s k a, S ł o n i e w s k a, *Chorągwie*, s. 292-293.

³² Tamże, s. 283.

Natomiast nowo utworzone w trakcie powstania formacje indywidualnie otrzymywały znaki bojowe, często fundowane przez pojedyncze osoby lub lokalne społeczności. Z tym wiąże się duża dowolność i różnorodność, jeśli chodzi o widniejące na nich treści ikonograficzne i napisowe. Te ostatnie w wielu wypadkach określały również tożsamość oddziału, np. sztandar pułku 1. Mazurów na stronie lewej w wieńcu z gałązek wawrzynowych i dębowych miał napis PÓŁK 1. MAZURÓW³³. Z kolei na chorągwi 1. batalionu 14. pułku piechoty na jednej stronie widniał orzeł i napis: PÓŁK 14-STY nad orłem i pod nim: BATTALION 1-SZY, na drugiej zaś nieco odbiegający od tego: PÓŁK 14-STY PIECHOTY LINIOWEY BATT-ON 1-SZY. Znakiem bojowym 1. pułku gwardii narodowej warszawskiej była chorągiew w formie „labarum”, mająca na szczycie drzewca orła na tablicy z napisem GWARDYA NARODOWA po jednej stronie i PÓŁK 1-SZY na drugiej, a na płachcie z karmazynowego aksamitu: PÓŁK 1SZY GWARDYI NARODOWEY w wieńcu laurowym. Tak więc napis identyfikujący ten oddział umieszczono tu zarówno na metalowej tabliczce, jak i na tkaninie. Także inna zachowana chorągiew z tego okresu posiada napisy informujące o jej posiadaczach zarówno na płachcie: STRZELCY CELNE WOJEWÓDZTW KRAKOWSKIEGO I SANDOMIERSKIEGO, jak i na drewnianej tabliczce stanowiącej podstawkę dla metalowego orła: STRZELCY CELNE na jednej i WOYSKO POLSKIE na drugiej stronie³⁴.

Na zachowanych chorągwiach z powstania styczniowego niewiele jest napisów odnoszących się do podmiotów, które się nimi posługiwały. Można do nich zaliczyć weksylium, mające na odwrotnej stronie płachty umieszczone wyrazy: STRZELCÓW I KOSSYNIERÓW³⁵, co wskazuje bardziej na typ formacji niż na konkretną jednostkę organizacyjną. Natomiast płat chorągwi oddziału utworzonego w lutym 1863 r. przez ks. Antoniego Mackiewicza, obok Orła w koronie posiada napis: PUŁK PODBRZEŹSKI, nawiązujący do miejscowości Podbrzezie w pow. Poniewież, gdzie to zgrupowanie powstało³⁶.

W walkach o niepodległość i granice Polski w latach 1914-1921 uczestniczyły liczne formacje, wykazujące się wielką różnorodnością znaków bojowych. Niemniej jednak i w tej epoce napisy umieszczane na chorągwiach i sztandarach informowały o tym, kto posługuje się tymi przedmiotami. Jako przykład można podać sztandar z umieszczoną na nim datą 1915 i napisem:

³³ G e p n e r, *Sztandary*, s. 245.

³⁴ B i g o s z e w s k a, S ł o n i e w s k a, *Chorągwie*, s. 297-299.

³⁵ *Powstanie styczniowe w zbiorach Muzeum Wojska Polskiego*, oprac. W. Bigoszevska, M. Słoniewska, Warszawa 1966, s. 110-112.

³⁶ Tamże, s. 116-117.

II i III SZWADRON UŁANÓW POLSKICH, używany przez jazdę I Brygady Legionów³⁷. W Armii Polskiej we Francji napisy na chorągwiach i sztandarach były jedynym elementem służącym identyfikacji oddziałów, ponieważ wszystkie te przedmioty były wykonane według jednego wzoru. Ich wygląd prezentuje jedna z ośmiu chorągwi, które w czerwcu 1918 r. wręczył polskim formacjom prezydent E. Poincaré. Ma ona na prawej stronie płachty napis: WOJSKO POLSKIE, na lewej zaś, wraz z Orłem Białym: PIERWSZY PUŁK STRZELCÓW PIESZYCH³⁸. Z kolei na zachowanej w Muzeum Wojska Polskiego chorągwi oddziału utworzonego w 1918 r. we Włoszech widnieje inskrypcja: PUŁK FRANCESCO NULLO. Jest to jedna z siedmiu chorągwi przeznaczonych dla polskich pułków formowanych wówczas w tym kraju, na których (po raz pierwszy w dziejach) w nazwach oddziałów utrwalono osoby ich patronów³⁹. Podobnie też na stronie głównej sztandaru wręzonego w listopadzie 1919 r. 1. Pułkowi Szwoleżerów, którego szefem był J. Piłsudski, obok Orła Białego znalazła się nazwa jednostki: 1SZY PUŁK SZWOLEŻERÓW JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO⁴⁰.

W okresie międzywojennym nastąpiło ujednoczenie wyglądu chorągwi i sztandarów używanych w Wojsku Polskim. Identyfikację oddziału, którego własnością był znak bojowy, miało umożliwiać umieszczenie między ramionami czerwonego krzyża na stronie prawej płata czterech wieńców z wpisanym numerem pułku. Na odróżnienie znaków bojowych jednostek piechoty i kawalerii mających te same numery, w pewnym stopniu pozwalały różnice w rozmiarach chorągwi (bok płachty = 1 m) i sztandarów (65 cm). W celu odróżnienia chorągwi pułków piechoty od pułków saperskich, te ostatnie mogły razem z cyframi umieszczać w wieńcach także emblematy swojej formacji. Natomiast na chorągwiach szkół wojskowych w miejsce liczb wstawiano inicjały, np. S P. Liczba odpowiadająca numerowi pułku występowała także na skrzyńkowym cokole, tworzącym wraz z osadzonym na nim orłem metalowe zwieńczenie drzewca. Tu również obok cyfr pojawiają się litery: SAP, jeśli były to chorągwie jednostek saperskich, i S.K. w przypadku pułków strzelców konnych⁴¹.

³⁷ G e p n e r, *Sztandary*, s. 248; H. W i e l e c k i, *Chorągwie i sztandary w zbiorach Muzeum Wojska Polskiego*, w: *Muzealnictwo wojskowe*, t. VII, Warszawa 2000, s. 336.

³⁸ L. K u k a w s k i, *Sztandary*, w: *Broń i barwa Wojska Polskiego w roku 1939. (Informator wystawy)*, Lublin 1993, s. 19 i fot. 1.

³⁹ W i e l e c k i, *Chorągwie*, s. 338 i fot. na s. 337.

⁴⁰ G e p n e r, *Sztandary*, s. 247.

⁴¹ *Encyklopedia wojskowa*, t. I, red. O. Laskowski, Warszawa 1931, s. 686-687.

Czasy II wojny światowej spowodowały powołanie do życia kolejnych formacji Wojska Polskiego, walczących na różnych frontach w kraju i poza granicami. W wielu wypadkach otrzymywały one nowe znaki bojowe, zwane od 1937 r. już jednolicie „sztandarami”. Zazwyczaj były wzorowane w wyglądzie na przedwojennych, ale często wzbogacane o dodatkowe elementy, w tym także napisowe. Przykładem mogą być sztandary jednostek WP działających na Bliskim Wschodzie i w północnej Afryce. Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich miała na stronie odwrotnej nadanego jej w 1941 r. sztandaru między ramionami krzyża umieszczone monogramy swojej nazwy w postaci liter SBSK. Natomiast na stronie lewej sporządzonego w tym samym roku sztandaru Legii Oficerskiej widnieje już pełna nazwa tej formacji: LEGIA OFICERSKA W EGIPCIE. Także istniejąca w ramach II Korpusu Polskiego 5 Kresowa Dywizja Piechoty otrzymała 11 listopada 1943 r. w Palestynie sztandar, mający na płachcie na stronie głównej krzyż kawalerski z umieszczonym na dolnym ramieniu napisem: DYWIZJA KRESOWA 1941⁴².

Na sztandarze najstarszej jednostki organizowanego w ZSRR tzw. ludowego Wojska Polskiego, którą była 1. Dywizja Piechoty im. Tadeusza Kościuszki, monogramy jej nazwy („1 DP”) umieszczone w wieńcach, pojawiły się zarówno na stronie prawej, na ramionach czerwonego krzyża, jak i na stronie lewej, pomiędzy ramionami krzyża koloru białego. Niespotykane gdzie indziej rozwiązanie można zaobserwować na sztandarach niektórych innych dużych jednostek tego wojska, mianowicie dywizji piechoty oraz brygad artylerii i broni pancernej. Obok napisów oznaczających ich nazwy, znalazły się tam mianowicie skróty nazw oddziałów wchodzących w skład tych formacji. I tak na sztandarze 2. Warszawskiej Dywizji Piechoty na stronie prawej pod wieńcem laurowym z wizerunkiem popiersia patrona widnieje napis: 2 DYWIZJA PIECHOTY IM. J. H. DĄBROWSKIEGO, zaś na lewej, będącej zarazem stroną główną, w wieńcach między ramionami krzyża zostały umieszczone monogramy: 4 P[ułk] P[iechoty], 5 P[ułk] P[iechoty], 6 P[ułk] P[iechoty], 2 P[ułk] A[rtylerii] L[ekkiej]. Podobnie na sztandarze 3. Dywizji Piechoty im. R. Traugutta: widnieją napisy: 7 P.P., 8 P. P., 9 P. P., 3 P.A.L, a na sztandarze 4. Dywizji Piechoty im. J. Kilińskiego: 10 P.P., 11 P.P., 12 P.P. i 4 P.A.L. Znak bojowy 1. Warszawskiej Brygady Artylerii Ciężkiej im. Józefa Bema posiada między ramionami krzyża napisy: 3 P[ułk] A[rtylerii] C[iężkiej], 4 P[ułk] A[rtylerii] PANC[ernej], 1 D[ywizjon] M[oździerzy], 1 D[ywizjon]

⁴² J. M u r g r a b i a, *Symbole wojskowe Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie 1939-1945*, Warszawa 1990, s. 44.

A[rtylerii] P[rzeciw]-LOT[niczej]. Na sztandarze 1 Brygady Pancernej im. Bohaterów Westerplatte znalazły się w tych miejscach napisy: 1 P[ułk] CZOLG[ów], 2 P[ułk] CZOLG[ów], 1 BA[tali]ON ZMOTOR[yzowany]⁴³.

Niezwykle ciekawie prezentują się od rozpatrywanej tu strony sztandary formacji konspiracyjnych i partyzanckich, które działały na ziemiach polskich w warunkach okupacyjnych. Napisy umieszczane na tych przedmiotach często zawierają nazwy jednostek organizacyjnych, funkcjonujące wówczas w postaci kryptonimów. Można znaleźć je np. na sztandarze Inspektoratu Rejonowego „Rzeszów”. Na stronie głównej, na której umieszczono wizerunek koronowanego Orła w centrum krzyża, widnieją wyrazy: INSP[ektorat] RTEĆ, na odwrotnej zaś, na poziomych ramionach krzyża monogramy RP, niewątpliwie oznaczające Rzeczpospolitą Polską. Ponadto nad usytuowanymi pomiędzy ramionami krzyża herbami miast będących siedzibami komend obwodów, umieszczono ich kryptonimy: DESER (Dębica); KEFIR (Kolbuszowa) RÓŻA (Rzeszów), jedynie herbowi Brzozowa nie towarzyszy żaden kryptonim⁴⁴. Innego rodzaju treści pojawiły się natomiast na sztandarze 5. Rejonu VI Obwodu Okręgu Warszawskiego AK. Na jego stronie prawej pomiędzy ramionami krzyża kawalerskiego w wieńcach laurowych umieszczono bowiem monogramy: ON (Obrona Narodowa), OW (Organizacja Wojskowa „Wilki”) i U (Unia), które powtórnie pojawiają się na przymocowanej do drzewca szarfie, gdzie dodatkowo znalazły się jeszcze: G (Grunwald) i PZP (Polski Związek Powstańcy). Jak można się zorientować, monogramy te odnoszą się do organizacji, z których wywodzili się członkowie AK w 5. Rejonie, obejmującym centrum Pragi. Na geograficzne usytuowanie jednostki posługującej się tym sztandarem wskazuje jedynie napis PRAGA, umieszczony na cokole metalowego orła wieńczącego drzewce⁴⁵.

Niekiedy na sztandarach występowała otwarta, niezakonspirowana nazwa zgrupowania, na przykład znak bojowy oddziału sabotażowo-dyweryyjnego Obwodu Skierniewice AK posiadał na stronie głównej napis: ARMIA KRAJOWA; ODDZIAŁ MIASTA SKIERNIEWIC I POWIATU⁴⁶. Sztandar Zgrupowań Oddziałów Partyzanckich AK „Ponurego”: na stronie głównej miał napis:

⁴³ W. B i g o s z e w s k a, H. W i e w i ó r a, *Sztandary ludowego Wojska Polskiego. 1943-1974*, Warszawa 1974, s. 14-20, 37-44, 104-107, 137-140.

⁴⁴ M. N e y - K r w a w i c z, Z. S i e m a s z k o, M. S i e m a s z k o, *Bojowe sztandary i proporce Armii Krajowej*, Warszawa 1991, s. 30-33.

⁴⁵ Tamże, s. 18-21.

⁴⁶ Tamże, s. 26-27.

KIEDYW ZIEMIA KIELECKA 1943⁴⁷. Oddziały partyzanckie miały niekiedy na swych znakach bojowych podane nazwy nawiązujące do terminologii regularnego wojska, którego funkcje miała spełniać Armia Krajowa. Na Jasnej Górze jest przechowywany sztandar, mający na lewej stronie płata litery i cyfry oznaczające jego właściciela: O[ddział] L[eśny] 6 [kompania] / II [batalionu] / 26 P[ułku] P[iechoty]⁴⁸. Wśród zgromadzonych w tym sanktuarium weksyliów, na uwagę zasługuje też sztandar I Pułku Pancernego im. Bolesława Chrobrego, uformowanego w Wilnie przez środowisko wywodzące się z przedwojennego ugrupowania ONR-Falanga. Był on dość dokładnie wzorowany na przepisowych sztandarach z okresu międzywojennego. Na jego stronie głównej między ramionami krzyża kawalerskiego umieszczono cztery wieńce z napisami: 1 P[ułk] PANC[erny] IMIENIA BOLESŁAWA CHROBREGO⁴⁹. Niekiedy z powodu bardzo ograniczonej treści napisów, trudno jest po latach ustalić, do jakiej jednostki konspiracyjnej czy partyzanckiej należały zachowane weksylia. Przykładem może być przywieziony po wojnie z Wileńszczyzny płat sztandaru, na którym obok Orła umieszczona została jedynie rzymska cyfra IV. Istnieje przypuszczenie, iż mógł być to znak bojowy 4. Brygady AK „Narocz”⁵⁰.

Po drugiej wojnie światowej w Wojsku Polskim kilkakrotnie pojawiały się przepisy regulujące wygląd weksyliów, w ramach których zostały też określone treści umieszczanych na nich napisów. W 1946 r. weszły w użycie nowe sztandary, mające po obu stronach płatów motywy tzw. Krzyża Grunwaldu. Na stronie głównej pomiędzy ramionami takiego krzyża umieszczano w wieńcach laurowych skrótowo zapisaną nazwę jednostki, np. 1. B[erliński] P[ułk] A[rtylerii] L[ekkiej]. Taki sam napis widniał na metalowej skrzynce stanowiącej część głowicy sztandaru⁵¹. Kolejne zmiany w tym zakresie wprowadził Dekret Rady Państwa w 1955 r., zgodnie z którym motyw krzyża na płachtach sztandarów wojskowych został zastąpiony czterema trójkątami. Na stronie lewej dolny czerwony trójkąt mieścił napis z nazwą jednostki, do której należał sztandar, np. 70 PUŁK PIECHOTY⁵². Ostatnia zmiana, wprowadzona w 1993 r., przywróciła w Siłach Zbrojnych tradycyjny wygląd sztandarów.

⁴⁷ Tamże, s. 52-53; wyraz „Kedyw” był kryptonimem Kierownictwa Dywersji, tu występuje w nietypowej wersji, wywodzącej się wprost ze skrótu tej nazwy.

⁴⁸ Tamże, s. 80-82.

⁴⁹ M. N e y - K r w a w i c z, *Sztandary i proporce Armii Krajowej*, Warszawa 1994, s. 52.

⁵⁰ Tamże, s. 108.

⁵¹ B i g o s z e w s k a, W i e w i ó r a, *Sztandary*, s. 196-198.

⁵² Tamże, s. 206-207.

Dzięki temu na płachtę powrócił motyw krzyża kawalerskiego, a między jego ramionami na stronie głównej znowu pojawiły się wieńce okalające podaną najczęściej przy użyciu cyfr nazwę oddziału lub innej jednostki organizacyjnej Wojska Polskiego⁵³.

Drugą, wyraźnie wyodrębniającą się grupę stanowią napisy, które można by nazwać *f u n d a c y j n y m i*. Zawierają one informacje o tym, z czyjej inicjatywy chorągiew powstała, kto ją ufundował, wykonał, nadał posiadaczowi. Można w nich znaleźć również dane na temat miejsca i czasu sporządzenia lub wręczenia tego przedmiotu. Częściowo taki charakter miała wspomniana uprzednio francuskojęzyczna inskrypcja na chorągwi 1. Pułku Piechoty Legii Nadwiślańskiej, mówiąca o przeznaczeniu tego przedmiotu dla polskiego oddziału przez cesarza Napoleona⁵⁴. Z kolei sztandar Legionu Polskiego, walczącego podczas Wiosny Ludów na Węgrzech, ufundowany przez mieszkańców Budy i ofiarowany przez siostrę węgierskiego przywódcy Ludwika Kosutha, miał do drzewca przymocowaną wstęgę z napisem uwieczniającym ten fakt: A KÖZÖS SZABADSÁGÉRT [dla wspólnej wolności] RUTTKAY KOSSUTH LUISZA⁵⁵.

Napisy mówiące o ludziach, którzy zaopatrywali w znaki bojowe oddziały walczące w powstaniu styczniowym, można znaleźć na niektórych zachowanych zabytkach weksylologicznych z tego okresu. Należy do nich chorągiew przekazana z Kalisza 6 sierpnia 1863 r. brygadzie Edmunda Taczanowskiego, na której pod herbami Orła i Pogoni widnieje zdanie: WALECZNYM BRACIOM POŚWIĘCAJĄ POLKI IZRAELITKI KALISZ 1863. Również wspomniana uprzednio chorągiew „strzelców i kosynierów” ma na stronie odwrotnej napis PRACA DZIEWIC POLSKICH. Rozwinięta dedykacja została utrwalona na chorągwi przeznaczonej dla oddziału gen. Ludwika Mierosławskiego. Na jednostronnej płachcie nad wizerunkiem Orła umieszczono datę 1863 i napis: GENERAŁOWI MIEROSŁAWSKIEMU, zaś pod godłem: MŁODZIEŻ WARSZAWSKA OFIARUJE⁵⁶.

W okresie odzyskiwania niepodległości mieszkańcy wielu miast i ziem polskich fundowali chorągwie i sztandary formacjom zbrojnym, zazwyczaj związanym z ich terenem, uwieczniając na nich ten fakt odpowiednimi napisami. Na chorągwi I Brygady Legionów została umieszczona dedykacja:

⁵³ Liczne egzemplarze takich sztandarów prezentuje praca J. Szymańskiego i S. Zająca: *Nasze sztandary*, Kraków 1998.

⁵⁴ G e m b a r z e w s k i, *Żołnierz polski*, [t. III], tabl. 42.

⁵⁵ S.K. K u c z y ń s k i, S. R u s s o c k i, J. W i l l a u m e, *Godło, barwy i hymn Rzeczypospolitej. Zarys dziejów*, wyd. III, Warszawa 1978, s. 178.

⁵⁶ Obiekty te zostały opisane w cytowanym już katalogu: *Powstanie styczniowe w zbiorach Muzeum Wojska Polskiego*, s. 105, 110, 120.

I BRYGADZIE 1915 PŁOCK⁵⁷. Bardzo ciekawie prezentuje się w badanym tu aspekcie chorągiew 86. Pułku Piechoty z Helenowa koło Mołodeczna. Została ona ufundowana w 1919 r. przez mieszkańców Mińska (obecnie na Białorusi), na co wskazuje umieszczony na lewej stronie wizerunek dawnej pieczęci tego miasta z legendą: SIGILLUM CIVITATIS MINSSENSIS ANNO 1569. Po jej obu stronach widoczne są cyfry 19-19, nad nią napis MIASTO MIŃSK 6MU MIŃSKIEMU PUŁKOWI STRZELCÓW, pod nią zaś wykonany pismem łacińskim po białorusku: MIESTO MIENSK 6MU MIENSKAMU POŁKU STRALCOU⁵⁸. Innym przykładem może być sztandar 11. Pułku Ułanów Legionowych im. Marszałka E. Rydza-Śmigłego z Ciechanowa, ufundowany przez Wilno na podstawie chwały Magistratu Wileńskiego. Na lewej stronie jego płatu widnieje Orzeł i Pogoń pod królewską koroną oraz napis: OBROŃCOM SWOIM WDZIĘCZNE WILNO⁵⁹. Na drzewcu sztandaru 3. pułku ułanów wraz z herbem Warszawy znalazła się dedykacja: PUŁKOWI 3 UŁANÓW MIASTO STOLECZNE WARSZAWA⁶⁰. Napis o podobnym charakterze został utrwalony na płacie sztandaru 5. Pułku Ułanów Zasławskich: W PIERWSZĄ ROCZNICĘ BITWY POD KANIOWEM 11 MAJA 1919 ROKU OD KOŁA OPIEKI⁶¹. Z kolei znak bojowy 7. Pułku Ułanów Lubelskich z Mińska Mazowieckiego na stronie lewej pod wizerunkiem Pana Jezusa miał umieszczone wyrazy: DAR ZIEMI LUBELSKIEJ⁶². O fundatorach sztandaru 8. Pułku Ułanów informował napis o treści: MATKI, ŻONY, SIOSTRY, który widniał na szarfie przymocowanej do drzewca. Podobnie też na szarfach sztandaru 18. Pułku Ułanów była zamieszczona dedykacja: POMORZE SWOIM SYNOM⁶³.

W tego typu napisy wyposażona była większość chorągwi i sztandarów należących do oddziałów formowanych w 1919 r. w Wielkopolsce. Inskrypcje te, wyrzyte zazwyczaj na metalowych okuciach drzewców, służyły upamiętnieniu zbiorowych lub indywidualnych fundatorów owych przedmiotów. Dla przykładu można podać dedykację na chorągwi 2. Pułku Strzelców Wielkopolskich: ZIEMIA WIELKOPOLSKA SWOIM SYNOM, czy też 7. Pułku Strzelców Wielkopolskich: ZIEMIA CHODZIESKA SWOIM OBROŃCOM I OSWOBODZICIEŁOM,

⁵⁷ W i e l e c k i, *Chorągwie*, s. 335.

⁵⁸ K. S a t o r a, *Opowieści wrześnieowych sztandarów*, Warszawa 1990, s. 164-165 oraz il. 170.

⁵⁹ Tamże, s. 205-206 oraz il. 192 z błędnym podpisem, iż jest to sztandar 11. P.P.

⁶⁰ G e p n e r, *Sztandary*, s. 249.

⁶¹ Tamże, s. 249; S a t o r a, *Opowieści*, il. 187.

⁶² S a t o r a, *Opowieści*, s. 197 oraz il. 190.

⁶³ G e p n e r, *Sztandary*, s. 248, 252.

a także napis na innym weksylium: 6-TEMU PUŁKOWI STRZELCÓW WIELKOPOLSKICH POWSTAŁEMU NA FRONCIE POD LESZNEM EDWARDOSTWO POTWOROWSCY Z GOLI⁶⁴.

Na przepisowych chorągwiach i sztandarach Wojska Polskiego w okresie Drugiej Rzeczypospolitej dopuszczona była możliwość zaznaczenia związków oddziału z określonym miejscem lub terenem. Odbywało się to poprzez umieszczenie w tarczach między ramionami krzyża na lewej stronie płata godeł heraldycznych i wyobrażeń ikonograficznych. Natomiast osoby i zbiorowości zasłużone dla fundowania sztandarów lub oficjalnie uczestniczące w ich nadawaniu, były upamiętniane poprzez napisy wygrawerowane na główkach gwoździ mocujących płaty do drzewców. Gwoździe te były uroczyście wbijane podczas ceremonii poświęcania sztandaru i wręczania go oddziałowi wojskowemu. Przepisy z 1937 r. określały ich liczbę na 16 lub 21 w zależności od rozmiarów sztandarowego płata. Pierwszy gwoździeł wbijał biskup połowy WP, następnie wysocy dostojnicy państwowi i zwierzchnicy wojskowi, począwszy od prezydenta RP, a także przedstawiciele oficerów, podoficerów i szeregowych żołnierzy pułku. Nie mogło zabraknąć też osób reprezentujących władze lokalne i członków komitetu fundacyjnego⁶⁵. Inskrypcje wyrte na główkach gwoździ, najczęściej mających formę dekoracyjnych tarczek, umożliwiały identyfikację tych wszystkich ludzi i środowisk⁶⁶.

Na nowych znakach bojowych, tworzonych w okresie II wojny światowej, znowu pojawiły się napisy wskazujące na fundatorów znaków bojowych. Na sztandarze polskich lotników na Zachodzie na górnym ramieniu krzyża na stronie odwrotnej płatu widnieje inskrypcja: WILNO 1940. Identyczne miejsce zajął napis WILNO 1943 na wspomnianym uprzednio sztandarze uformowanego w konspiracji I Pułku Pancernego im. Bolesława Chrobrego. Oba te znaki powstały z inicjatywy wileńskich Polaków, a nawet były wykonane przez ten sam warsztat u sióstr zakonnych⁶⁷. Analogicznie treści, wskazujące na miejsce i czas fundacji sztandaru, zawiera znak bojowy Samodzielnej Brygady Spadochronowej. Na jego stronie odwrotnej na górnym ramieniu krzyża nad wizerunkiem św. Michała Archaniola widnieje nazwa WARSZAWA i rok 1942.

⁶⁴ J. Ł u c z a k, *Chorałgie i sztandary Wojsk Wielkopolskich*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 8(1982), s. 114-122.

⁶⁵ K u k a w s k i, *Sztandary*, s. 25.

⁶⁶ Przykładem może być fot. 134 w pracy K. Satory *Opowieści wrześnieowych sztandarów*, przedstawiająca zachowane gwoździe od sztandaru 45. P.P. z Równego z napisami: „Ignacy Mościcki Prezydent Rzpitej (!)” i „Józef Piłsudski Marszałek Polski”.

⁶⁷ N e y - K r w a w i c z, *Sztandary*, s. 54.

Został on bowiem zaprojektowany i wykonany w okupowanej stolicy, a następnie, podobnie jak wspomniany wyżej sztandar lotników, przesłany drogą konspiracyjną do Wielkiej Brytanii⁶⁸.

Bardzo często napisy dedykacyjne występują na weksyliach należących do oddziałów ludowego Wojska Polskiego. Spotkać tam można sformułowania typu: DAR POWIATU RADZYŃSKIEGO (7 Łużycka DP), ŻOŁNIERZOWI POLSKIEMU MIESZKAŃCY BIAŁEGOSTOKU (9 Drezdeńska DP), OBYWATELE XV DZIELNICY [Warszawa-Praga] 10 PUŁKOWI PIECHOTY (10 P.P.), DAR OB[ywateli] GM[iny] PAWŁÓW. P[owiat] CHEŁM (14 Sudecka Brygada Artylerii Przeciwpancernej), MIASTO CHEŁM 24 PUŁKOWI ARTYLERII SAMOCHODOWEJ⁶⁹. Częste umieszczanie tego rodzaju napisów na sztandarach formacji podległych władzom komunistycznym, z pewnością nie było przypadkowe. Miało zapewne stanowić dowód akceptacji nowego porządku przez polskie społeczeństwo i wskazywać na ścisłe powiązania między wojskiem a mieszkańcami miejscowości, w których formowano poszczególne oddziały.

Na weksyliach przeznaczonych dla formacji konspiracyjnych i partyzanckich, napisy odnoszące się do ich fundatorów z oczywistych względów nie pojawiają się zbyt często. Dlatego za dość wyjątkową można uznać inskrypcję na sztandarze Ośrodka Samoobrony w Przebrażu na terenie Wołyńskiego Okręgu AK, mającą następujące brzmienie: PRZEBRAŻE OD KOMENDANTA S[amo]O[brony] MALINOWSKIEGO L[udwika] NA CZEŚĆ ZWYCIĘSTWA NAD BANDEROWCAMI 30-VIII 1943 R⁷⁰. Występuje tu na dodatek rzadko spotykana sytuacja, gdy napis dedykacyjny wymienia jednego tylko człowieka, zapewne inicjatora sporządzenia chorągwi, którą wykonały miejscowe kobiety.

Trzecią z kolei grupę napisów można by nazwać p a m i ą t k o w y m i, gdyż odnoszą się one do ważnych wydarzeń związanych w historią i tradycjami oddziału, do którego weksylium należało. Zazwyczaj były to nazwy miejscowości i daty, określające miejsce i czas takich zdarzeń. Jest zrozumiałe, iż na znakach jednostek bojowych upamiętniano przede wszystkim bitwy, w których te oddziały uczestniczyły. Niekiedy były to również epizody wojenne z udziałem wcześniej istniejących formacji, do których oddziały posiadające sztandary nawiązywały w swoich tradycjach. Ale mogły być utrwalone w ten sposób także miejsca formowania owych oddziałów, a nawet treści

⁶⁸ M u r g r a b i a, *Symbole wojskowe*, s. 37-39.

⁶⁹ B i g o s z e w s k a, W i e w i ó r a, *Sztandary*, s. 59-60, 67-68, 81-82, 119-120, 125-126.

⁷⁰ N e y - K r w a w i c z, S i e m a s z k o, S i e m a s z k o, *Bojowe sztandary*, s. 96-99.

związane np. z ich patronami. Napisy te umieszczano na chorągwiach i sztandarach bądź podczas ich sporządzania, bądź też później, niejednokrotnie dodając na nich nowe elementy, dokumentujące kolejne sukcesy militarne właścicieli tych przedmiotów.

W Muzeum Wojska Polskiego z czasów powstania kościuszkowskiego zachowały się groty chorągwi zaopatrzone w metalowe tabliczki z inskrypcjami informującymi o używaniu tych weksyliów przez wojska insurekcyjne. Treść jednej z nich jest następująca: POWSTANIE NARODU DN. 24-TE MAR. POD TADEUSZEM KOŚCIUSZKI, również i drugi napis brzmi niemal identycznie⁷¹.

Umieszczanie tego typu informacji na przepisowych chorągwiach i sztandarach w okresie międzywojennym było normowane przez ówczesne ustawodawstwo. Dopuszczało ono ich obecność w postaci obrazowej bądź napisowej na lewej stronie płata⁷². Wtedy też napisy informujące o ważnych dla oddziałów miejscach i datach zaczęły pokrywać powierzchnie ich znaków bojowych. Spośród wielu takich obiektów warto zwrócić uwagę choćby na kilka przykładów. W 1921 r. 2. Kaniowski Batalion Saperów otrzymał przepisową chorągiew, mającą w rogach odwrotnej strony płachty, między ramionami krzyża napisy na tarczach: KANIÓW 11.5.18, SZAMPANIA 19.7.18, LWÓW 12.2.19 oraz WARSZAWA 18.8.20⁷³. Odzwierciedlają one bojowe tradycje tej jednostki, obejmujące zarówno działania w ramach II Korpusu na Wschodzie

⁷¹ *Muzeum... Wiek XVIII*, s. 156-157 (poz. 347-348).

⁷² Ustawa z 1 sierpnia 1919 r. zawierała postanowienie: „Na jednej stronie sztandaru pułkowego dozwolone jest zastąpienie przepisanego godła przez emblematy szczególne i napisy, podlegające zatwierdzeniu przez naczelnika Państwa na wniosek Rady Ministrów” (Dz. U. R.P. nr 69 z 28 sierpnia 1919 poz. 416, p. 6). W praktyce polegało to na zastępowaniu numeru pułku na lewej stronie płata przez herby i wizerunki świętych umieszczane na małych tarczach między ramionami krzyża oraz na dodawaniu napisów na jego ramionach. Taką możliwość bardziej precyzyjnie ustalały kolejne akty ustawodawcze. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 13 grudnia 1927 r. zawierało zapis: „Wience w rogach i liczby pułku na lewej stronie chorągwi mogą być zastąpione innymi emblematami, umieszczonymi na tarczach, wzory których zatwierdza prezydent Rzeczypospolitej na wniosek ministra Spraw Wojskowych” (Dz. U. R.P. nr 115 z 28 grudnia 1927, poz. 980 art. 7). Z kolei Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 24 listopada 1937 r. odnośnie do wyglądu lewej strony płata sztandarowego postanawiał: „Pomiędzy ramionami krzyża, w rogach płatu [...] w wieńcach lub na tarczach mogą być umieszczane numery lub emblematy formacji, inicjały szefa formacji, wizerunki świętych, herby lub godła miejscowości związanych z historią formacji itp. Na ramionach krzyża kawalerskiego mogą być umieszczane nazwy miejscowości i daty związane z historią formacji” (Dz.U. R.P. nr 5 z dnia 28 stycznia 1938 r. Art. 10).

⁷³ S a t o r a, *Opowieści*, s. 348-349 oraz il. 263. 2. pułk saperów utworzony 1921 na bazie 2. pułku inżynierskiego II Korpusu Wschodniego, w latach 1929-1939 zamieniony na 2. batalion saperów, odtworzony był jako pułk przed kampanią wrześniową.

i „błękitnej armii” gen. Hallera we Francji, jak też udział w walkach z Ukraińcami i bolszewikami na ziemiach polskich.

Epizody z wojny polsko-bolszewickiej, w których brał udział 42. Pułk Piechoty z Białegostoku, zostały odnotowane na nadanej mu w 1921 r. chorągwi w formie inskrypcji na ramionach krzyża na lewej stronie płachty: STRUGA 18-III-1920; KRZEMIENIEC 12-VII-1920; MŁAWA 21-VIII-1920 i DUBIENKA 11-IX-1920⁷⁴. Z kolei na sztandarze 5. Pułku Artylerii Ciężkiej z Krakowa upamiętnione zostały dwie miejscowości: KRAKÓW 31·X·1918 oraz DYNEBURG 3-I-1920⁷⁵. W tym wypadku pierwsza zapiska odnosi się zapewne do daty sformowania tej jednostki, druga natomiast – do jej udziału w walkach nad Dźwiną, gdzie w ramach operacji „Zima” polskie oddziały wspierały Łotyszów walczących z bolszewikami. Napisy w tarczках między ramionami krzyża na lewej stronie płata sztandaru 19. Pułku Ułanów informowały o dziejach jednostek, z których ten pułk się wywodził: DYWIZJON JAZDY KRESOWEJ 1918-1919, IV WOŁYŃSKI DYWIZJON I PUŁK 1919-1920, JAZDA OCHOTNICZA M[a]J[o]RA JAWORSKIEGO 1920 R., PUŁK UŁANÓW WOŁYŃSKICH 1920⁷⁶.

Okres drugiej wojny światowej wniósł na sztandary polskich formacji nowe treści, odzwierciedlające ich bogaty szlak bojowy na wszystkich frontach. Na odwrotnej stronie płatu wspomnianego już sztandaru Samodzielnej Brygady Spadochronowej na ramieniu krzyża widnieje napis: ARNHEM-DRIEL 18-26-IX-1944. Jest oczywiste, iż został umieszczony tam dopiero po walkach, jakie brygada stoczyła w pobliżu tych miejscowości. Sztandar 5. Kresowej Dywizji Piechoty, nadany tej formacji w Palestynie w 1943 r., na stronie głównej między ramionami krzyża ma umieszczone w wieńcach laurowych nazwy miejscowości: LWÓW, WILNO, TOCK, TATISZCZEW. Dwie pierwsze oznaczały więc najbardziej znaczące miasta kresowe, dwie ostatnie zaś – ośrodki formowania Wojska Polskiego w ZSRR. Wchodzący także w skład II Korpusu Pułk Ułanów Karpackich, który otrzymał sztandar już po zakończeniu działań bojowych, w listopadzie 1945 r. w Rzymie, miał na jego stronie głównej na ramionach krzyża uwiecznione nazwy miejscowości, o które walczył: TOBRUK, MONTE CASSINO, ANCONA, BOLOGNA⁷⁷.

⁷⁴ Tamże, s. 91 i il. 130 (z mylnym podpisem, że przedstawia sztandar 43. P.P. z Białegostoku).

⁷⁵ Tamże, s. 329-330 i il. 239.

⁷⁶ G e p n e r, *Sztandary*, s. 252.

⁷⁷ M u r g r a b i a, *Symbole wojskowe*, s. 39-47.

Płachty sztandarów posiadanych przez oddziały ludowego Wojska Polskiego, działającego od 1943 r. przy boku Armii Czerwonej, również niejednokrotnie pokrywano napisami upamiętniającymi tradycję tych formacji. Na stronie głównej znaku bojowego 5. Pomorskiej Brygady Artylerii Ciężkiej w narożnikach płatu umieszczono nazwy czterech miejscowości wraz z datami wydarzeń, które związane były z historią tej jednostki: SMOLEŃSK 12.X.43; WAKINO 21.X.43; DOLSK 12.VI.44 oraz PRAGA 14.IX.1944. Podobnie też płat sztandaru 1. Warszawskiej Brygady Inżynieryjno-Saperskiej zaopatrzonej został w napisy: OSTRÓW 15.VI.44; PUŁAWY 2.VIII.44; WIELKOLAS 15.VII-I.44; SASKA KĘPA 14.IX.44 i WARSZAWA 16.I.45. Ten ostatni napis został z pewnością dodany już po wręczeniu sztandaru jednostce, które miało miejsce w grudniu 1944 r.⁷⁸

Inna grupa inskrypcji na sztandarach LWP zawierała same daty wydarzeń związanych z patronami oddziałów. I tak na przykład na sztandarze 2. Dywizji Piechoty im. J. H. Dąbrowskiego w jednym z wieńców umieszczonych w narożnikach płatu między ramionami krzyża widnieje data przysięgi złożonej przez żołnierzy tej dywizji: 1943.11.XI, w drugim zaś 1797, czyli rok utworzenia przez jej patrona legionów we Włoszech⁷⁹. Analogicznie na znakach bojowych 3. DP im. R. Traugutta znalazły się daty: 1944.26.III oraz 1863 (powstanie styczniowe), 4. DP im. J. Kilińskiego: 1944 i 1794 (powstanie kościuszkowskie), 1. Samodzielnego Batalionu Kobięcego im. E. Plater: 1943 15.VII. i 1831 (powstanie listopadowe) i 1. Warszawskiej Brygady Artylerii Ciężkiej im. J. Bema – 1943 11.XI oraz 1848 (Wiosna Ludów). Podobnie też jednostki LWP, których nazwy nawiązywały do kampanii wrześniowej, miały na sztandarach daty z nią związane. 1. Warszawska Brygada Pancerna im. Bohaterów Westerplatte: 1939 1-8.IX i 1. Pułk Lotnictwa Mysłiwskiego „Warszawa”: 1939 1-27.IX⁸⁰.

Na weksyliach posiadanych przez ugrupowania konspiracyjne i partyzanckie w okresie ostatniej wojny, także można napotkać inskrypcje upamiętniające szczególne wydarzenia z ich działalności. Sztandar Rejonu Kolno w Okręgu Białostockim AK zaopatrzonej był w datę 13 IX 1939, oznaczającą początek konspiracji w tym mieście. Z kolei sztandar plutonu „Grunwald” z 11. Pułku Ułanów AK ze Lwowa, tworzony w ciągu kilku lat podczas okupacji niemieckiej i po powtórny wkroczeniu Rosjan do Lwowa, miał

⁷⁸ B i g o s z e w s k a, W i e w i ó r a, *Sztandary*, s. 116-117, 144.

⁷⁹ Tamże, s. 18-20, na s. 20 pierwsza z dat mylnie odczytana jako „1943.11.IX”.

⁸⁰ Tamże, s. 37-44, 102-107, 137-140, 153-136.

początkowo na stronie głównej na dolnym ramieniu krzyża daty roczne działalności oddziału: 1940-194. W drugiej z tych dat nie dano ostatniej cyfry, gdyż nie wiadomo, kiedy wojna się skończy. Na ostatniej zbiorce plutonu we Lwowie w 1946 r. postanowiono oznaczyć na sztandarze ten właśnie rok, dodając do wspomnianego napisu cyfrę 6. Jednak zagrożenie ze strony władz komunistycznych, dla których umieszczony na sztandarze rok 1946 był dowodem na wrogą działalność byłych żołnierzy plutonu, skłonił osoby opiekujące się sztandarem do zmiany umieszczonej na nim daty z 1946 na 1944 i ta wersja pozostaje na nim dotąd⁸¹.

Szczególnym sposobem upamiętnienia wojennych zasług poszczególnych oddziałów było odznaczenie ich orderem *Virtuti Militari*. Zazwyczaj znajdowało to odbicie w przymocowaniu do sztandaru odznaki tego orderu i wstęgi z wywiązaną kokardą w barwach orderowych. W wypadku, gdy odznaczony oddział ponownie zasłużył na to wyróżnienie, na jego sztandarze można było umocować wstęgę z napisem typu: WYRÓŻNIONY ZA NIEZWYKŁE MĘSTWO W KAMPANII 1939 ROKU W POLSCE (6 P. P. Leg., 35 P. P., 14 P. Uł. Jazłowieckich), albo: WYRÓŻNIONY ZA NIEZWYKŁE MĘSTWO ZA KAMPANIĘ WE WŁOSZACH 1944-1945 ROKU (1 P. Uł. Krechowieckich)⁸².

Ostatnią z wyodrębnionych, czwartą grupę spotykanych na weksyliach inskrypcji, można by nazwać napisami h a s ł o w y m i. Obejmowałyby ona wszystkie teksty mające charakter haseł, dewiz, sloganów, sentencji, mott, apostrof czy inwokacji, powszechnie występujące od wieków na omawianych tu przedmiotach⁸³. Zazwyczaj przybierały one postać podniosłych, uroczystych sformułowań o charakterze religijnym, moralnym i patriotycznym. Na ziemiach polskich pojawiły się one zapewne w XVI wieku. Na zdobytych pod Lubieszewem przez wojska Stefana Batorego chorągwiach należących do zbuntowanych Gdańszczan, widniały wykonane w języku niemieckim inskrypcje: „Złota wolność”, „Wolność cenniejsza niż złoto”⁸⁴. Można przypuszczać, że w tym samym czasie także w oddziałach polskich pojawił się zwyczaj umieszczania na znakach bojowych napisów tego typu. W opisie odby-

⁸¹ N e y - K r a w i c z, *Sztandary*, s. 44, 48.

⁸² K u k a w s k i, *Sztandary*, s. 34; S a t o r a, *Opowieści*, fot. 184.

⁸³ O znaczeniu tych nazw zob. *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, Wrocław 2002, s. 40 (apostrofa), 97 (dewiza), 191 (hasło), 221 (inwokacja), 512 (slogan).

⁸⁴ *Kronika z czasów króla Stefana Batorego 1575–1582*, wyd. i wstępem poprzedził H. Barycz, „Archiwum Komisji Historycznej”, seria 2, t. III, (ogólnego zbioru t. XV), 1939, s. 375: „nostri coeperunt [...] vexilla, in quibus auro Germanica verba erant descripta: Libertas preciosor auro, Aurea libertas”.

wających się w 1583 r. zaślubin Jana Zamoyskiego z Gryzeldą Batorówną znalazła się informacja, iż na chorągwiach niesionych przez uświetniające tę uroczystość oddziały hetmańskie obok godła Jelita znajdowały się dewizy: CERNIT ET AUDET oraz UTRAQUE CIVIS⁸⁵. Być może takie napisy częściej umieszczano na znakach bojowych używanych przez wojska podległe temu dostojnikowi, gdyż cytowane dewizy zachowały się także na innych związanych z nim przedmiotach.

Z XVII stulecia znanych jest już wiele weksyliów zaopatrzonych w tego rodzaju inskrypcje. Jedna z polskich chorągwi przechowywanych w Zbrojowni Królewskiej w Sztokholmie, zdobyta przez Szwedów prawdopodobnie przed rokiem 1629, posiada po jednej stronie płachty pod wizerunkiem Matki Boskiej z Dzieciątkiem łacińskie wyrazy PROVOCATUS PUGNUM, po drugiej wyobrażenie Chrystusa na krzyżu, otoczonego słońcem i księżycem i napis DEUS ADIUTOR MEUS⁸⁶. Na pochodzącej z tego samego okresu chorągwi nadwornych wojsk króla Zygmunta III nad Orłem umieszczonym na tle krzyża koloru białego i otoczonym łańcuchem Złotego Runa, znalazło się hasło: TECVM ET PRO TE⁸⁷. Z kolei na płachcie chorągwi wręczonej przez nuncjusza papieskiego królewiczowi Władysławowi Wazie przed jego wyruszeniem pod Chocim w 1621 r., widniał Orzeł z krzyżem oraz napis: PRO GLORIA CRUCIS⁸⁸. Dewiza PRO DEO REGE ET PATRIA towarzyszyła wizerunkowi św. Michała Archanioła na chorągwi pospolitego ruszenia województwa witebskiego z 1654 r.⁸⁹ Natomiast ta sama postać obecna na znaku bojowym należącym do kozackiego oddziału miecznika startodubowskiego Jana Sławińskiego, wyposażona jest w proporzec z napisem: KTO JEST JAKO B[ó]G⁹⁰. Na innych polskich weksyliach przechwyconych przez Szwedów w XVII wieku także można znaleźć hasła o treści religijnej, m.in.: IN HOC SIGNO VINCES czy IESVS MARIA IOZEF⁹¹. Chorągiew piechoty biskupa krakowskiego P. Gembickiego

⁸⁵ B. P a p r o c k i, *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. J. K. Turowski, Kraków 1858, s. 881.

⁸⁶ M. L i s i ń s k i, *Polonica w Szwecji*, „Wiadomości” (Londyn) 1967, nr 5, tekst zamieszczony w Internecie na stronie: <http://www.zwoje-scrolls.com/zwoje/index.html>

⁸⁷ B r z e z i ń s k i, *Polish Armies*, s. 46 i tabl. H.

⁸⁸ W. C z a p l i ń s k i, *Władysław IV i jego czasy*, Warszawa 1972, s. 61.

⁸⁹ *Muzeum... Wiek XVII*, s. 194.

⁹⁰ Tamże, s. 195. W umieszczonym tam opisie omawianego obiektu, znalazło się częściowo mylne rozwiązanie niezbyt czytelnego napisu w postaci formułki: KTO JEST JAKO D[ei] G[ratia]. W tym wypadku chodzi raczej o hasło będące wyjaśnieniem imienia Archanioła: Michael = Któż jest jako Bóg.

⁹¹ Wizerunki tych chorągwi zostały umieszczone w *Encyklopedii staropolskiej* A. Brücknera, t. II, Warszawa 1939, kol. 615-616.

z okresu „potopu” zawierała na lewej stronie wizerunek Matki Bożej i napis: SVB TVVM PRAESIDIVM CONFVGIMVS⁹². Jak można wywnioskować z przytoczonych przykładów, inskrypcje umieszczane w czasach Wazów na chorągwiach wojskowych miały zazwyczaj wzniosłą i uroczystą wymowę, odnoszącą się do wartości religijnych i patriotycznych. Na zdobytych przez Szwedów w walkach z wojskami Rzeczypospolitej chorągwiach zachowały się też sentencje o bardziej uniwersalnej wymowie, typu: FORTVNA FALLIT SPES ALIT PATIENTIA VINCIT CONSTANTIA SOLA TRIVMPHAT (z herbem Mitawy na płachcie, używana w 1626 r.) albo: TANDEM BONA CAUSA TRIVMPHAT (własność gwardii pieszej Zygmunta III Wazy)⁹³.

W niektórych wypadkach treść napisów mogła być odzwierciedleniem aktualnych spraw i wydarzeń politycznych, czego przykładem jest dewiza na sztandarze używanym przez Jana Kazimierza podczas jego pobytu poza krajem w okresie „potopu”, a obecnie przechowywanym w Muzeum Wojskowym w Sztokholmie. Brzmi ona: CAELITUS ERIGOR [Przy pomocy Niebios podnoszę się], co stanowi nawiązanie do trudnej sytuacji, w jakiej znalazł się ów monarcha. Wyrażną wymowę ma umieszczone na tym weksylium wyobrażenie, przedstawiające Snopek Wazów, otoczony z obu stron przez czarne chmury, z których spadają nań podmuchy wichru i strugi deszczu, ale wyłania się także podtrzymująca go ręka. Całość tworzy więc kompozycję typową dla emblematyki⁹⁴. Podobny przejaw barokowej twórczości można dostrzec na odwrotnej stronie tego weksylium, gdzie widnieje wyłaniająca się z obłoków ręka z mieczem i dewiza: PRO REGE ET PATRIA⁹⁵. Nie ulega wątpliwości, iż treść wielu weksyliów z tego okresu inspirowana była zasadami, według których tworzone były stemmaty i emblematy, gdzie herbowi albo obrazowi towarzyszył krótki napis zwany mottem, lemmatem, epigrafem lub inskrypcją⁹⁶.

⁹² G r a b o w s k i, *Polskie chorągwie*, s. 15 (gdzie nieprawidłowo odczytany napis) oraz tabl. V.

⁹³ Tamże, s. 13.

⁹⁴ Taka sama treść widniała na wybijanych w tym czasie medalach Jana Kazimierza, mających do odegrania ważną propagandową rolę w toczącej się wojnie ze Szwedami. Por. M. S t a h r, *Medale Wazów w Polsce 1587-1668*, Wrocław 1990, s. 172. Autorka podaje nieco zmienioną wersję dewizy w brzmieniu: COELITUS ERIGOR, ale zamieszczony na s. 171 wizerunek medalu wyraźnie pokazuje, iż była ona identyczna jak na omawianym sztandarze.

⁹⁵ S t a h r, *Medale*, s. 172, przyp. 34; barwne wizerunki obu stron tego zabytku prezentuje wydawnictwo: *Polska. Dzieje cywilizacji i narodu*, [t. IV] *Rzeczpospolita szlachecka 1586-1795*, red. M. Derwich, Warszawa–Wrocław 2003, s. 85.

⁹⁶ Trzecią częścią składową emblematu był wierszowany utwór, zwany subskrypcją, zob.

W XVIII wieku na używanych w Rzeczypospolitej chorągwiach nadal były obecne hasła o bardzo podniosłej wymowie ideowej. Zdobyte przez Szwedów w czasach Augusta II Mocnego i przechowywane dotąd w Sztokholmie sztandary z herbami stanowiącej polskie lenno Kurlandii, zawierają napisy: VIGILANTER ET CONSTANTER [Czuźnie i niezmiennie] oraz PRO DEO REGE ET PATRIA⁹⁷. Z kolei inna należąca do tego monarchy chorągiew, która także stała się szwedzkim łupem podczas wojny północnej, posiada na płachcie wizerunek tzw. krzyża burgundzkiego wraz z napisem: PRO FIDE REGE ET PATRIA⁹⁸. Mamy tu więc do czynienia z nieprzypadkowym zapewne podobieństwem do dewizy ustanowionego przez tego władcę w 1705 r. Orderu Orła Białego, mającej brzmienie: „Pro Fide Rege et Lege”. Jej zmodyfikowaną wersję umieszczono się chorągwi konfederackiej pochodzącej z czasów zmagania między stronnikami Augusta II i Stanisława Leszczyńskiego, a obecnie przechowywanej na Zamku Królewskim na Wawelu. Ma ona na płachcie wizerunek Orła Białego oraz inskrypcję PRO FIDE LEGE ET AUGUSTO REGE, przy czym zachowały się ślady wskazujące na dokonanie w niej zmian, polegających na zastąpieniu wyrazu „Stanisla0” na „Augusto”. Świadczą one o przejęciu chorągwi przez stronników Wettina z rąk zwolenników Leszczyńskiego⁹⁹. Wskazywałoby to jednocześnie na posługiwanie się przez przeciwników Sasa dewizą wprowadzonego przezeń orderu.

Za panowania Augusta II na wojskowych weksyliach umieszczano także hasła o innej treści, o czym świadczy wizerunek jednej z chorągwi piechoty na słynnym obrazie Mocka przedstawiającym tzw. karnament wojsk polskich i saskich w 1732 r. pod Warszawą. Na brzegach jej karmazynowej płachty widoczny jest napis: DEO FIDEM REGI FIDELITATEM LEGI OBSEQUIUM¹⁰⁰. Natomiast dewiza orderu Orła Białego zapewne przestała bardzo szybko być kojarzona z Wettinami, a nawet z samą władzą królewską. Mogą na to wskazywać chorągwie posiadane przez uczestników konfederacji zawiązywanych w XVIII wieku. Wspomniana już wcześniej chorągiew znaku poważnego podległego staroście gostyńskiemu Adamowi Tarle z czasów konfederacji dzikowskiej, miała na płachcie krzyż, a nad nim napis: PRO FIDE : PATRIA : LEGE ET REGE¹⁰¹. Jak więc widać, wspomniana wyżej dewiza została tu

J. P e l c, *Barok – epoka przeciwnieństw*, Warszawa 1993, s. 180-182.

⁹⁷ G r a b o w s k i, *Polskie chorągwie*, s. 24.

⁹⁸ Tamże, s. 18 i tabl. VIII.

⁹⁹ *Orzeł Biały – 700 lat herbu Państwa Polskiego*, Warszawa 1995, Katalog, poz. III.36.

¹⁰⁰ G e m b a r z e w s k i, *Żołnierz polski*, [t. II], s. 118-119.

¹⁰¹ Tamże, s. 42-43.

rozszerzona poprzez dodanie wyrazu „Patria”. Z kolei jej typowa wersja: PRO FIDE REGE ET LEGE widnieje na ramionach krzyża kawalerskiego umieszczonego na płachcie chorągwi należącej prawdopodobnie do konfederatów barskich. Natomiast inna chorągiew, używana przez uczestników tego ruchu w latach 1770-1772, jest zaopatrzona w napis: PRO FIDE LEGE ET PA[tria]. W ostatnim członie orderowej dewizy zastąpiono więc króla ojczyzną, co mogło być następstwem detronizacji Stanisława Augusta, ogłoszonej przez Generalność konfederacji 13 października 1770 r.¹⁰²

We wzniosłe motta zaopatrzone były znaki bojowe (tzw. kornety) osiemnastowiecznych formacji dragońskich. Przykładem może być kornet z czasów Stanisława Leszczyńskiego, na którym widniał Orzeł Biały wlatujący ku słońcu, zaś wyżej umieszczona była wstęga z czarnym napisem: TURBINE DISCUSO PAR SUMMIS FERRE SERENUM [Po uciszeniu burzy jest w mocy nieść pogodę najwyższym]¹⁰³. Takie samo godło, w postaci orła lecącego ku słońcu, miały też kornety dragońskie z 1764 r., lecz towarzyszył temu inny napis: TENDIT IN ARDUA VIRTUS [Męstwo dąży do rzeczy trudnych]. Na lewej stronie płatu znowu pojawia się zmieniona wersja wyżej wspomnianej dewizy orderowej: PRO FIDE LEGE ET LIBERTATE¹⁰⁴.

Cała grupa osiemnastowiecznych znaków wojskowych posiada też napisy o treści religijnej. Należy do nich chorągiew Stanisława Denhofs, hetmana polnego litewskiego, z roku 1718, mająca na stronie odwrotnej malowany wizerunek Najświętszej Maryi Panny Niepokalanie Poczętej, nad nim złoty napis: SUB TUUM PRAESIDIUM CONFUGIMUS¹⁰⁵.

Symbolika religijna występowała nagminnie na znakach należących do konfederatów barskich. Ich własnością była zapewne chorągiew przechowywana w Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, mająca na obu stronach karmazynowej płachty wizerunek Białego Orła, a na jego piersiach postać Matki Bożej trzymającej gorejące serce w skrzyżowanych dłoniach. Na prawej stronie tej płachty widnieje ponadto napis: SUB TUUM PRAESIDIUM CONFUGIMUS, zaś na lewej: SUB UMBRA ALARUM TUARUM PROTEGE NOS. PS. XCI. [W cieniu skrzydeł Twoich osłaniaj nas. Psalm 91]. Inna chorągiew łączona z tą konfederacją, ma oprócz wizerunku Najświętszej Maryi Panny na tle krzyża

¹⁰² *Muzeum... Wiek XVIII*, s. 150 (poz. 331), s. 149 (poz. 328).

¹⁰³ Tamże, s. 145, poz. 315. S. Gepner (*Sztandary*, s. 242) umieszcza ten kornet w czasach Stanisława Augusta, nieco inaczej też tłumaczy cytowany napis: „Rozproszywszy burze należy niebiosom nieść pogodę”.

¹⁰⁴ *Muzeum... Wiek XVIII*, s. 148, poz. 323.

¹⁰⁵ G e m b a r z e w s k i, *Żołnierz polski*, [t. II], s. 120-123.

i wspomnianej już uprzednio dewizy: PRO FIDE REGE ET LEGE, wypisane także wezwanie: MONSTRA TE ESSE MATREM na stronie prawej, na odwrotnej zaś, wraz z wyobrażeniem św. Józefa pośrodku krzyża, pozbawiony początkowej części napis: ...IOSEPH ORA PRO NOBIS¹⁰⁶.

Powstanie kościuszkowskie w 1794 r. przyniosło nowe hasła, które znalazły swoje miejsce także na bojowych znakach formacji walczących pod rozkazami Naczelnika. Z pewnością najbardziej znanym weksylium z tego okresu jest chorągiew batalionu grenadierów krakowskich (kosynierów), wręczona oddziałowi przez Kościuszkę 16 lipca 1794 r. Na jej jedwabnej płachcie barwy karmazynowej widnieje otoczony wieńcem laurowym snop żyta, nad nim czapka magierka, z tyłu skrzyżowane pika i kosa, u góry zaś napis haftowany białym jedwabiem: ŻYWIĄ Y BRONIA. Na innych zachowanych dotąd chorągwiach z tego okresu, mających bardzo uszkodzone płachty, zachowały się wyrazy: WOLNOŚĆ CAŁOŚĆ ... Stanowią one niewątpliwie fragment dewizy, którą przyjęły władze powstańcze: „Wolność, całość, niepodległość”¹⁰⁷. Używana była też chorągiew z napisem: NIECH ŻYJE POLSKA, towarzyszącym wizerunkowi Orła Białego¹⁰⁸.

Różnorodne hasła znaleźć można na płachtach weksyliów używanych przez polskie formacje tworzone po upadku Rzeczypospolitej przy boku Francji. Na wspomnianej już wcześniej chorągwi 1. batalionu fizyliarów, uformowanego w 1797 r. w Lombardii, na stronie głównej widnieją napisy w języku włoskim, a wśród nich hasło: TUTTI GLI UOMINI LIBERI / SONO FRATELLI, na odwrotnej zaś to samo po polsku: WSZYSCIE LUDZIE WOLNI SĄ BRACIA¹⁰⁹. Z kolei sztandar pułku Gwardii Francusko-Polskiej z 1807 r. miał na lewej stronie płata napis: MIŁOŚĆ OYCZYZNY¹¹⁰. Niezwykle rozbudowany jest zaś wyrazów umieszczonych na skromnym rozmiarach proporczyku pułownika polskiego pułku lekkokonnego Gwardii Cesarskiej. Na jego stronie głównej wzdłuż drzewca umieszczono słowa: ZNAMIE POLAKA, a w promieniach sześcioramiennych gwiazdy z Orłem Białym pośrodku widnieją napisy: CNOTA, PRAWO, RZĄD, OYCZYZNA, HONOR, WŁASNOŚĆ. Między ramionami znalazło się dodatkowo sześć grup wyrazów po trzy w każdej: CZUŁOŚĆ, SPRAWIEDLIWOŚĆ, LUDZKOŚĆ; OŚWIECENIE, PRACA, SKROMNOŚĆ; POSŁUSZEŃSTWO, GORLIWOŚĆ,

¹⁰⁶ Muzeum... *Wiek XVIII*, s. 150 (poz. 329), s. 151 (poz. 331).

¹⁰⁷ Tamże, s. 156-157 (poz. 346-348).

¹⁰⁸ R u s s o c k i, K u c z y ń s k i, W i l l a u m e, *Godło*, s. 138.

¹⁰⁹ G e m b a r z e w s k i, *Żołnierz polski*, [t. III], tabl. 4.

¹¹⁰ Tamże, tabl. 78.

WIERNOŚĆ; POŚWIĘCENIE, POJEDNANIE, STAŁOŚĆ; ODWAGA, MĘSTWO, KARNOŚĆ; SKROMNOŚĆ, OSZCZĘDNOŚĆ, PRZEZORNOŚĆ. Na odwrotnej stronie tego płata obok innych napisów umieszczono słowa: ZNAK ZWYCIĘSTWA. Również w wojskach Księstwa Warszawskiego zdarzały się weksylia noszące na płachtach wzniosłe hasła. Za przykład może tu posłużyć jeden z dwóch sztandarów 4. pułku, gdzie nad wizerunkiem koronowanego Orła widniał napis: GDY SIĘ CHCE BRONIĆ NIE INNYCH CIEMIĘŻYĆ HASŁO POLAKA ZGINAĆ LUB ZWYCIĘŻYĆ¹¹¹.

W armii Królestwa Polskiego na przepisowych sztandarach i chorągwiach nie umieszczano żadnych dewiz czy innych haseł i w takiej postaci miały one służyć – po usunięciu z nich monogramów imienia cara – poszczególnym oddziałom również w okresie powstania listopadowego. Natomiast weksylia wykonywane dla nowych formacji podczas jego trwania, odznaczające się dużą dowolnością w wyglądzie, niejednokrotnie były zaopatrzone w napisy mające postać haseł. Należała do nich chorągiew pułku strzelców celnych krakowskich i sandomierskich, nosząca na odwrotnej stronie płachty wyhaftowany napis: TYM KTÓRZY W BOJU UPRAGNĘLI SŁYNAĆ, DWIE TYLKO DROGI ZWYCIĘŻYĆ LUB ZGINAĆ¹¹². Ten wzniosły slogan, mający odzwierciedlać determinację walczących żołnierzy, wykazuje znaczne podobieństwo do zacytowanego uprzednio hasła z chorągwi używanej w czasach Księstwa Warszawskiego. Na odwrotnej stronie innej chorągwi powstańczej, użytej w bitwie pod Grochowem, umieszczony był napis: WOLNOŚĆ NIEPODLEGŁOŚĆ ROK 1830.

Szczególną rolę miały do odegrania w tym okresie chorągwie wykonane w liczbie kilkudziesięciu egzemplarzy z białego płótna, na których umieszczono motyw krzyża oraz hasło pisane na jednej stronie po polsku: W JMIE BOGA ZA NASZĄ I WASZĄ WOLNOŚĆ, na drugiej zaś po rosyjsku: VO IMJA BOGA ZA NAŠU I VAŠU VOL'NOST'. Chciano przy ich użyciu uświadomić wyzwolęnczy cel powstańczych zmagania nie tylko żołnierzom walczącym w szeregach polskich, ale także w armii rosyjskiej. Dlatego zatykano je w miejscach, gdzie spodziewano się Rosjan, aby w ten sposób dostały się w ich ręce¹¹³. W przeszłości często błędnie wiązano te chorągwie z powstaniem styczniowym, lecz szczegółowe badania wykazały ich wykonanie w 1831 r. z inicja-

¹¹¹ Tamże, [t. III], tabl. 80 i 159.

¹¹² Tamże, [t. IV], tabl. 135.

¹¹³ R u s s o c k i, K u c z y ń s k i, W i l l a u m e, *Godło*, s. 169.

tywy członków Towarzystwa Patriotycznego. Autorem umieszczonego na nich hasła był zapewne J. Lelewel lub A. Gurowski¹¹⁴.

Po upadku powstania listopadowego wolnościowe dążenia Polaków nadal znajdowały odbicie w hasłach umieszczanych na płachtach chorągwi i sztandarów, używanych w trakcie działań o różnorodnym charakterze. W pamiętniku austriackiego kapitana Pecka, opisującego pobyt polskich oddziałów internowanych w Zatorze jesienią 1831 r., można znaleźć informacje o uroczystości urządzonej 4 listopada w tamtejszym kościele, w trakcie której na katafalku umieszczono chorągiew biało-czerwono-niebieską z herbem polsko-litewskim na jednej stronie, a na drugiej zaopatrzoną w napis: SZCZĘŚLIWY NARÓD, KTÓRY SAM UMIE RZĄDZIĆ SIĘ – PRECZ Z WSZELKIMI MONARCHAMI, BĘDĄCYMI TYLKO TYRANAMI LUDÓW!. Nie wiadomo, czy była ona wcześniej używana jako znak bojowy któregoś z internowanych oddziałów, czy wykonano ją dopiero na tę uroczystość. Niemniej jednak umieszczony na niej napis o bardzo radykalnej treści musiał wzbudzić zastrzeżenia władz austriackich. Dokonały one konfiskaty owej chorągwi, lecz Polacy potem ją wykradli¹¹⁵.

Odzwierciedleniem rewolucyjnych i narodowowyzwoleńczych idei, jakie przyświecały Polakom podczas Wiosny Ludów, były treści umieszczane na używanych przez nich w tym okresie chorągwiach. Na przykład znak bojowy Legionu Polskiego w Badenii w 1849 r. miał na czerwonej płachcie napis: RÓWNOŚĆ, BRATERSTWO, DOBROBYT DLA WSZYSTKICH. Z kolei walczący na Węgrzech legion dowodzony przez Józefa Wysockiego posługiwał się wspomnianym już wcześniej sztandarem, mającym na lewej stronie wizerunek Orła oraz dewizę: ZA WOLNOŚĆ NASZĄ I WASZĄ¹¹⁶.

Symbolika religijna i patriotyczna znalazła zastosowanie w treści napisów, jakie umieszczano na chorągwiach i sztandarach używanych w czasie powstania styczniowego. Świadczą o tym zachowane egzemplarze weksyliów z tamtego okresu. Wśród nich warto zwrócić uwagę na wzmiankowaną już, znajdującą się w zbiorach Muzeum Wojska Polskiego, chorągiew „strzelców i kosynierów”. Na jej stronie głównej widnieje wizerunek Matki Boskiej Częstochowskiej z napisem POD TWOJĄ OBRONĘ UCIEKAMY SIĘ ŚWIĘTA BOŻA w dolnym obramieniu, nad obrazkiem zaś wyszyto wyrazy: NAJŚWIĘTSZA MARJO PANNÓ, a pod nim: BROŃ NAS OD POCISKÓW NIEPRZYJACIÓŁ. Za rodzaj

¹¹⁴ W. B i g o s z e w s k a, *Proporzec z 1831 r. świadectwem genezy hasła „Za naszą i waszą wolność”*, w: *Muzealnictwo wojskowe*, t. IV, Warszawa 1989, s. 316-326.

¹¹⁵ *Z pamiętnika kapitana austriackiego Pecka. (Przyczynek do dziejów powstania polskiego w r. 1831)*, wyd. G. Smólski, „Przegląd Historyczny” 1907, t. V, s. 221.

¹¹⁶ K u c z y ń s k i, R u s s o c k i, W i l l a u m e, *Godło*, s. 178.

dewizy można również uznać napis na odwrotnej stronie tej chorągwi, który brzmi: BEZPARDONNI ZA WOLNOŚĆ RÓWNOŚĆ NIEPODLEGŁOŚĆ POLSKI¹¹⁷. Na chorągwi powstańczej w zbiorach Muzeum Historycznego we Wrocławiu wizerunkowi Matki Boskiej Częstochowskiej, umieszczonemu w centrum trójpolowego herbu Polski, Litwy i Rusi, towarzyszy łaciński napis: REGINA REGNI POLONIAE ORA PRO NOBIS¹¹⁸. Inne znaki bojowe z tego okresu również zaopatrywano w podobnie brzmiące hasła. Na posiadanej przez Muzeum Wojska Polskiego chorągwi wraz z takim samym trójpolowym herbem widnieje dewiza: WOLNOŚĆ CAŁOŚĆ NIEPODLEGŁOŚĆ, na innej, należącej podczas powstania do oddziału ks. Antoniego Mackiewicza: BOŻE ZBAW POLSKĘ¹¹⁹. Sztandar pułku jazdy wołyńskiej gen. Edmunda Różyckiego posiada na stronie głównej napis: ZA WASZĄ I NASZĄ WOLNOŚĆ, na stronie odwrotnej w języku ruskim, zapisany cyrylicą: ЗА ВОЛЈУ РУСИ, ПОЛՏՈՒԻ I ЛЫТՎЫ¹²⁰.

Zbrojny wysiłek Polaków, podjęty w czasie I wojny światowej i po jej zakończeniu, który doprowadził do zbudowania II Rzeczypospolitej, zaowocował tworzeniem licznych formacji wojskowych posiadających własne chorągwie i sztandary. Umieszczane na nich hasła miały niewątpliwie oddziaływać na postawy walczących pod nimi żołnierzy. Stanowiły też jednocześnie świadectwo przekonań ideowych tych osób, grup i kręgów społecznych, z których inicjatywy te przedmioty były fundowane. Ich projektowanie i tworzenie odbywało się w bardzo różnych warunkach i okolicznościach, co znajdowało odbicie w zróżnicowanej treści umieszczanych na nich wyobrażeń i napisów. Jako przykład można przytoczyć weksylia oddziałów wielkopolskich tworzonych od grudnia 1918 r. Na ufundowanej przez lokalną społeczność chorągwi 1. Kompanii Średzkiej znalazło się hasło: BOŻE, BŁOGOSŁAW NAM. Wkrótce potem napisy umieszczane na znakach bojowych poszczególnych pułków Armii Wielkopolskiej zostały określone w rozkazach dziennych Dowództwa Głównego nr 89 i 90 z 3-4 kwietnia 1919 r.

Ze względu na dużą różnorodność tych haseł, warto dokonać ich przeglądu. I tak na chorągwi 2. Pułku Strzelców Wielkopolskich brzmiało ono: Z BOGIEM ZA OJCZYZNĘ, na chorągwi 3. Pułku Strzelców Wielkopolskich: ŻYCIE,

¹¹⁷ *Powstanie styczniowe*, s. 110-112.

¹¹⁸ *Orzeł – znak żołnierza polskiego*, red. A.R. Chodyński, Malbork 1981-1983, s. 96.

¹¹⁹ *Powstanie styczniowe*, s. 112, 117.

¹²⁰ I. G r a b o w s k a, *Pamiętki po generale Edmudzie Różyckim, dowódcy jazdy wołyńskiej w r. 1863*, w: *Powstanie niespełnionych nadziei 1863*, Kraków 1984, s. 20-21 (Arsenał Polski).

TRUD I MIENIE ZA PRAWO I WOLNOŚĆ OJCZYZNY, 6. Pułku Strzelców Wielkopolskich: MOCĄ BÓG CELEM OJCZYŻNA, 7. Pułku Strzelców Wielkopolskich: OJCZYŻNĘ, WOLNOŚĆ ZACHOWAJ NAM PANIE, 9. Pułku Strzelców Wielkopolskich: KU CHWALE OJCZYŻNY, 11. Pułku Strzelców Wielkopolskich: ZA WIARĘ I OJCZYŻNĘ, 12. Pułku Strzelców Wielkopolskich: ZA WOLNOŚĆ I NIEPODLEGŁOŚĆ, 1. Poznańskiego Pułku Garnizonowego: Z BOGIEM W SERCU, Z BRONIĄ W RĘKU WOBEC WROGA OJCZYŻNY BEZ LĘKU. Z kolei 1. Batalion Saperów Wielkopolskich otrzymał chorągiew z dewizą: TAK NAM DOPOMÓŻ BÓG, natomiast pułki jazdy miały sztandary z napisami: KU CHWALE OJCZYŻNY (1. Pułk Ułanów Wielkopolskich), BIAŁY SZTANDAR WZNIOSŁE CZYNY (2. Pułk Ułanów Wielkopolskich), POD TWOJĄ OBRONĘ ... (1. Ochotniczy Pułk Jazdy Wielkopolskiej), POD TWOJĄ OBRONĘ UCIEKAMY SIĘ (3. Pułk Ułanów, 7. Pułk Strzelców Konnych).

Niemniej wzniosłe, choć pozbawione akcentów religijnych, hasła znalazły się na chorągwianych płachtach pułków formowanych na Pomorzu. Brzmiały one następująco: WSPÓLNA MOC TYLKO ZDOŁA NAS OCALIĆ (Toruński Pułk Strzelców), ZA HONOR NARODU, ZA WIELKOŚĆ OJCZYŻNY (Grudziądzki Pułk Strzelców), AŻ DO OSTATNIEJ KROPLI KRWI (Starogardzki Pułk Strzelców), PONAD ŻYCIE, PONAD ŚMIERĆ, PONAD SIEBIE SAMYCH (Kaszubski Pułk Strzelców)¹²¹. W napisy zaopatrzone były też znaki bojowe powstańców śląskich, np. chorągiew Kompanii Ochotniczej z Ostropy, wchodzącej w skład 1. Baonu 4. Pułku Powstańców Gliwickich, miała na stronie głównej obok Orła Białego słowa: ZA WIARĘ, WOLNOŚĆ I OJCZYŻNĘ, na stronie odwrotnej wraz z wizerunkiem Matki Boskiej Częstochowskiej: POD TWOJĄ OBRONĘ UCIEKAMY SIĘ¹²².

Formujące się w okresie odzyskiwania niepodległości oddziały Wojska Polskiego miały otrzymać jednolite, przepisowe sztandary (jazda) i chorągwie (piechota, saperzy), według wzoru określonego ustawą z 1 sierpnia 1919 r. Przewidywała ona, iż na tego rodzaju znakach wojskowych powinna znajdować się dewiza: HONOR I OJCZYŻNA, umieszczona w wieńcu laurowym w centrum krzyża kawalerskiego na lewej stronie płata¹²³. Jednak wprowadzanie w Wojsku Polskim przepisowych chorągwi i sztandarów było procesem długotrwałym. Na skutek tego wiele formacji posługiwało się weksyliami

¹²¹ J. Ł u c z a k, *Chorągwie i sztandary Wojsk Wielkopolskich*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 8(1982), s. 114-122.

¹²² *Orzeł Biały – 700 lat...*, katalog poz. IX. 30 oraz il. 196.

¹²³ K u k a w s k i, *Sztandary*, s. 20.

nieprzepisowymi, co było powszechne zwłaszcza w najwcześniejszym okresie istnienia II Rzeczypospolitej. Wśród nich znalazł się 1. Pułk Szwoleżerów, mający na sztandarze wizerunek Matki Boskiej Ostrobramskiej i napis: TUUM FAC NEC RESPICIES FINEM [Czyń co do ciebie należy, nie patrząc na wyniki]. Na znaku bojowym wręczonym w Odessie w 1919 r. 6. Pułkowi Ułanów (Pułk Ułanów Kaniowskich) pod przedstawieniem Matki Boskiej znalazło się wezwanie: POD TWOJĄ OBRONĘ. 7. Pułk Ułanów z Mińska Mazowieckiego posiadał sztandar z umieszczonym na lewej stronie wizerunkiem Pana Jezusa i napisem: OTO SERCE, KTÓRE NAS TAK BARDZO UMIŁOWAŁO. Z kolei sztandar 12. Pułku Ułanów Podolskich zaopatrzony był w dewizę: Z BOGIEM ZA OJCZYZNĘ¹²⁴. Nieprzepisową chorągiew, sporządzoną w 1918 r., posiadał również 17. Pułk Piechoty stacjonujący w okresie międzywojennym w Rzeszowie. Na prawej stronie jej płata pod wizerunkiem Matki Boskiej Częstochowskiej widniało modlitewne wezwanie POD TWOJĄ OBRONĘ, na lewej zaś, pod sylwetką Orła Białego, sentencja: W JEDNOŚCI SIŁA¹²⁵.

Druga wojna światowa przyniosła potrzebę tworzenia nowych weksyliów, nie zawsze odpowiadających wyglądem przepisom z okresu międzywojennego. Dotyczyło to także napisów o charakterze hasłowym, niekiedy odbiegającym od stosowanej wcześniej dewizy HONOR I OJCZYŻNA. 15 października 1943 oficjalnie zmieniono ją, dodając na początku słowo BÓG¹²⁶. Znalazło to odbicie w wyglądzie sztandarów tworzonych dla oddziałów Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. Przykładem może być znak bojowy 8. Batalionu Strzelców Karpackich w 3. Dywizji Karpackiej, ufundowany przez mieszkańców włoskich miast Imola i Senigalia w 1946 r., mający na stronie odwrotnej w środku krzyża kawalerskiego napis: BÓG HONOR I OJCZYŻNA¹²⁷.

Warto zauważyć, iż niektóre z tamtych formacji otrzymały sztandary z umieszczonymi na nich bardzo nietypowymi hasłami. Należy wśród nich wymienić słynny sztandar lotników w Wielkiej Brytanii, mający na stronie

¹²⁴ G e p n e r, *Sztandary*, s. 247-250.

¹²⁵ S a t o r a, *Opowieści*, s. 54 oraz il. 103 i 104.

¹²⁶ Dziennik Rozkazów NW i MON, 1943, nr 6, poz. 61: „W art. 10 pkt. 3 dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 24 listopada 1937 roku o znakach wojska i MW przed słowem Honor dodaje się słowo Bóg”.

¹²⁷ M u r g r a b i a, *Symbole wojskowe*, s. 45.

odwrotnej dewizę MIŁOŚĆ ŻĄDA OFIARY¹²⁸, a także sztandar Samodzielnej Brygady Spadochronowej z napisem BÓG I OJCZYŻNA na stronie głównej oraz na odwrotnej SURGE POLONIA¹²⁹. Oba wykonane były, jak uprzednio wspomniano, w okupowanym kraju i przekazane drogą konspiracyjną na Zachód. Także znak bojowy 13. Batalionu Strzelców Wileńskich „Rysie” z 5. Wileńskiej Brygady 5. Kresowej Dywizji Piechoty, wykonany przez polską kolonię w Teheranie w 1943 r., obok typowej dla okresu międzywojennego dewizy HONOR I OJCZYŻNA na prawej stronie, miał też wezwanie POD TWOJĄ OBRONĘ UCIEKAMY SIĘ wraz z wizerunkiem Matki Boskiej Ostrobramskiej na stronie lewej¹³⁰. Nietypowa dewiza pojawiła się na sztandarze 8. Batalionu Strzelców Brabanckich w I Dywizji Pancerniej, ufundowanym już po wojnie przez mieszkańców Bredy. Została ona bowiem napisana w języku holenderskim (DEN VADERLAND GETROUVE, to jest: Wierni Ojczyźnie) i umieszczona na przymocowanej do drzewca wstędze¹³¹.

Wielką różnorodność treści prezentują hasła umieszczane na sztandarach i proporcach posiadanych przez formacje konspiracyjne i partyzanckie na okupowanych ziemiach polskich. Niektóre zbliżone były do używanych w Wojsku Polskim, inne całkowicie od nich odbiegały. Na sporządzonym w 1942 r. sztandarze oddziału Armii Krajowej z Rzeczycy znalazła się dewiza BÓG I OJCZYŻNA, te same słowa widniały na chorągwianej płachcie 5. Rejonu VI Obwodu Okręgu Warszawskiego AK, jednak na jej odwrocie są też inne: WOLNOŚĆ NIEPODLEGŁOŚĆ. Szereg znaków bojowych zaopatrzone w dewizę: BÓG HONOR I OJCZYŻNA, czego przykładem jest sztandar oddziału sabotażowo-dywerysyjnego Obwodu Skierniewice AK¹³², ale niekiedy obok nich umieszczono także hasła o innym brzmieniu, jak choćby fragment starej patriotycznej pieśni: ORLE POWSTAŃ Z WIĘZÓW RAN ORLE WZLEĆ NAD POLSKI ŁAN na sztandarze Dzielnicy Północnej Inspektoratu

¹²⁸ B. M o r y c, *Miłość żąda ofiary – hasło z lotniczego sztandaru*, „Wiraże” 1967, nr 1, s. 10; M u r g r a b i a, *Symbole wojskowe*, s. 38; A.R. J a n c z a k, *Miłość żąda ofiary. Relikwia „Katoczka” kpt. pil.-obs. Jana III Hryniewiczza – Sztandar Polskich Sił Powietrznych w Wielkiej Brytanii 1940-1992*, Warszawa 1992.

¹²⁹ M u r g r a b i a, *Symbole wojskowe*, s. 39.

¹³⁰ Tamże, s. 45.

¹³¹ Tamże, s. 42.

¹³² N e y - K r w a w i c z, S i e m a s z k o, S i e m a s z k o, *Bojowe sztandary*, s. 26-28.

Lwów-Miasto AK¹³³, czy też dewizę ŻYCIE DLA NARODU na sztandarze formowanego w Wilnie I Pułku Pancernego im. Bolesława Chrobrego¹³⁴.

Dość licznie pojawiały się wówczas na weksyliach napisy o treści religijnej. Sztandar plutonu „Grunwald” z 14. Pułku Ułanów miał na płachcie słowa: BŁOGOSŁAW MATKO NASZEJ POLSKIEJ ZIEMI. Do Matki Bożej skierowane było też wezwanie umieszczone na odwrotnej stronie sztandaru oddziału partyzanckiego I batalionu 35. Pułku Piechoty AK: KRÓLOWAŁAŚ W POKOJU BRONIŁAŚ W NIEWOLI CHROŃ NAS I TERAZ W NASZEJ CIĘŻKIEJ DOLI (jednocześnie na stronie głównej widniała dewiza: ZA NASZĄ WOLNOŚĆ I WASZĄ), podobnie jak na znakach bojowych innych formacji partyzanckich AK: oddziału „Błyskawica” (KRÓLOWO KORONY POLSKIEJ MIEJ NAS W SWEJ OPIECE); 27. Pułku Piechoty AK i oddziału „Kmicica” na Wileńszczyźnie: (KRÓLOWO KORONY POLSKIEJ MÓDL SIĘ ZA NAMI) czy też wspomnianego już wcześniej Ośrodka Samoobrony Przebraże: KRÓLOWO KORONY POLSKIEJ BŁOGOSŁAW LUDOWI TWOJEMU. Warto dodać, iż na ostatnim z wymienionych weksyliów widniał także fragment *Roty* Marii Konopnickiej: NIE RZUCIM ZIEMI SKĄD NASZ RÓD¹³⁵. Niekiedy tego typu apostrofy były skierowane także do świętych, co można zaobserwować na sztandarze 22. Pułku Piechoty AK, wykonanym w 1945 r., już po wejściu Rosjan na ziemie polskie, na którego odwrotnej stronie znalazły się słowa: ŚW. JADWIGO KRÓLOWO UPROŚ U BOGA SVOJĄ PRZYCZYNĄ NIECH POLSKĘ KLĘSKI OMINĄ¹³⁶.

Dewizy umieszczane na znakach bojowych tworzonych od roku 1943 dla oddziałów wchodzących w skład ludowego Wojska Polskiego, także były dalekie od jednolitości. Najwcześniej sporządzony obiekt z tej grupy, którym był sztandar 1. Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki, miał na lewej stronie płachty, będącej jednocześnie stroną główną, wizerunek Orła Białego i napis HONOR I OJCZYŻNA, zaś na stronie prawej słowa: ZA NASZĄ WOLNOŚĆ I WASZĄ, umieszczone półkoliście wokół popiersia Tadeusza Kościuszki¹³⁷. Z kolei na sztandarze 2. Warszawskiej Dywizji Piechoty im. J. H. Dąbrowskiego hasła HONOR I OJCZYŻNA oraz ZA NASZĄ I WASZĄ WOLNOŚĆ znalazły się na lewej stronie płachty¹³⁸.

¹³³ Tamże, s. 34-37.

¹³⁴ N e y - K r w a w i c z, *Sztandary*, s. 51-52.

¹³⁵ N e y - K r w a w i c z, S i e m a s z k o, S i e m a s z k o, *Bojowe sztandary*, s. 38-41, 48-51, 56-59, 60-63, 96-99.

¹³⁶ N e y - K r w a w i c z, *Sztandary*, s. 138 i fot. 63.

¹³⁷ B i g o s z e w s k a, W i e w i ó r a, *Sztandary*, s. 13-16.

¹³⁸ Tamże, s. 18-20.

Były to więc najczęściej spotykane w tym okresie dewizy, ale na niektórych weksyliach, fundowanych przez lokalne społeczności, występowały niekiedy napisy o innym brzmieniu. Dla przykładu można podać sztandar 9. DP (Drezdeńskiej) z napisem BÓG I OJCZYŻNA, wręczony tej formacji w 1944 r. przez mieszkańców Białegostoku¹³⁹, sztandar 1. Batalionu Saperów ufundowany w styczniu 1945 r. przez ludność Zielonki z dewizą BÓG HONOR I OJCZYŻNA czy też sztandary innych formacji saperskich (1. Warszawskiej Brygady Saperów, 21. Batalionu Saperów, 30. Batalionu Saperów) z pobożnymi apostrofami POD TWOJĄ OBRONĘ UCIEKAMY SIĘ, umieszczonymi w sąsiedztwie wizerunków Matki Boskiej Częstochowskiej¹⁴⁰. Jak widać, komunistyczne władze tolerowały jeszcze wówczas odzwierciedlanie tradycyjnych wartości religijnych i narodowych na sztandarach, których wygląd zapewne w dużej mierze ustalali sami fundatorzy.

Sytuacja taka z biegiem czasu ulegała zmianom. W okresie powojennym ludowe Wojsko Polskie dwukrotnie otrzymywało nowe, normowane przepisami wzory weksyliów. Sztandar pułkowy według zasad wprowadzonych w 1946 r. miał na obu stronach płata tzw. Krzyż Grunwaldu, na którym na stronie prawej obok Orła Białego widniała dewiza: HONOR I OJCZYŻNA, zaś na stronie lewej druga: ZA POLSKĘ, WOLNOŚĆ I LUD. Kolejne zmiany, ogłoszone w 1955 r., wprowadzały na stronie odwrotnej wojskowego sztandaru napis: ZA NASZĄ OJCZYŻNĄ POLSKĄ RZECZPOSPOLITĄ LUDOWĄ¹⁴¹.

Przemiany polityczne, zapoczątkowane w 1989 r., umożliwiły odejście od komunistycznego dziedzictwa także w zakresie wyglądu wojskowych sztandarów. Nie ulegało wątpliwości, iż dotychczas obowiązujące nie odpowiadały ani nowym zasadom ustrojowym, ani też społecznym oczekiwaniom. Niekiedy decydowano się na doraźne posunięcia, o czym świadczy list do redaktora „Życia Warszawy” napisany po wyborze Lecha Wałęsy na prezydenta RP.

Z wielkim żalem obserwowałem, jak Pan Prezydent III Rzeczypospolitej Lech Wałęsa, przejmując zwierzchnictwo nad Siłami Zbrojnymi składał hołd dziwnemu sztandarowi. Jest to sztandar Ludowego Wojska Polskiego, na którym doszyto koronę i usunięto słowo

¹³⁹ A. Z n a m i e r o w s k i, *Stworzony do chwały*, Warszawa 1995, s. 196.

¹⁴⁰ *Wojsko Polskie. Krótki informator historyczny o Wojsku Polskim w latach II wojny światowej*, [t. IV]: J. J. M a l c z e w s k i, R. L. P o l k o w s k i, *Regularne jednostki ludowego Wojska Polskiego: formowanie, działania bojowe, organizacja, uzbrojenie, metryki jednostek inżynieryjno-saperskich drogowych i chemicznych*, Warszawa 1970, s. 138, 155, 175, 182.

¹⁴¹ A. M a z u r, *Polskie symbole państwowe i wojskowe w tradycji żołnierskiej*, w: *Historyczny rodowód polskiego ceremoniału wojskowego*, red. L. Ratajczyk, Warszawa 1981, s. 52-53.

„Ludową”. Powstał dziwoląg językowy: ZA NASZĄ OJCZYZNĘ POLSKĄ RZECZPOSPOLITĄ (!!) [...] Rozumiem pośpiech. Nie rozumiem, dlaczego na tę uroczystość nie posłużono się jakimkolwiek sztandarem z Muzeum WP. – dr Zbigniew Wolak, ppor. rez. PSZ we Włoszech i Wielkiej Brytanii, żołnierz AK¹⁴².

Nowy, obecnie obowiązujący wzór sztandarów wojskowych przyniosła Ustawa z dnia 19 lutego 1993 r. W myśl jej postanowień przywrócono tym przedmiotom wygląd z okresu II RP z Orłem Białym wz. 1927 w koronie, nadając dewizie brzmienie przyjęte w 1943 r. w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie: BÓG HONOR OJCZYŻNA¹⁴³.

W zaproponowanych powyżej czterech grupach da się w zasadzie umiejscowić wszystkie napisy widniejące na znakach bojowych używanych przez polskie formacje zbrojne w ciągu kilku ostatnich stuleci. Jak można było się przekonać, częstokroć na jednej chorągwi pojawiały się obok siebie teksty, które należało zaliczyć do odrębnych kategorii. Analizując treści widniejące na weksyliach, trzeba też stale mieć na względzie fakt, iż umieszczane na nich inskrypcje najczęściej występowały razem z wyobrażeniami ikonicznymi i heraldycznymi, tworząc wraz z nimi integralną całość. Same napisy zawierają zazwyczaj bardzo istotne treści, zarówno w wymiarze informacyjnym, jak też ideowym. Odnoszą się do tożsamości oddziału, jego osiągnięć i zasług. Wskazują na najważniejsze wydarzenia i epizody z jego dziejów, które chciano szczególnie upamiętnić, wyeksponować, stale przypominać wszystkim patrzącym na jego znak bojowy. Obok tego zaś inskrypcje typu hasłowego manifestowały przywiązanie służących pod nim żołnierzy do określonych wartości religijnych, narodowych, państwowych czy moralnych. Analiza tego rodzaju sformułowań, nawet jeśli wydają się stereotypowe, konwencjonalne i odgórnie wyznaczone, może dostarczyć wielu istotnych wniosków. Umożliwi m.in. na ustalenie, skąd czerpano inspirację do formułowania haseł na sztandary, jakie przesłanie chciano w nich zawrzeć, na czym budować morale wojska. Chorągwiwane napisy mogą stać się więc wdzięcznym polem do badań dla specjalistów z różnych dziedzin.

¹⁴² Cyt. za: „Puls” 13(1991), nr 2, s. 120-121; fotografię pokazującą tę ceremonię prezentuje „Newsweek” w numerze z 4 września 2005, s. 70-71.

¹⁴³ J. S z y m a ń s k i, S. Z a j ą c, *Nasze sztandary*, Kraków 1998, s. 25.

BIBLIOGRAFIA

- Bigoszevska W., Słonievska M. H., Chorągwie i sztandary z lat 1815-1831 w zbiorach Muzeum Wojska Polskiego, w: Muzealnictwo wojskowe, t. III, Warszawa 1985, s. 279-301.
- Bigoszevska W., Wiewióra H., Sztandary ludowego Wojska Polskiego 1943-1974, Warszawa 1974.
- Gembarzowski B., Żołnierz polski. Ubiór, uzbrojenie i oporządzenie, t. II-IV, Warszawa 1962-1964.
- Gepner S., Sztandary, w: Księga jazdy polskiej, Warszawa 1938, s. 240-254.
- Grabowski W., Polskie chorągwie z XVI-XVIII wieku w zbiorach ikonograficznych Armemuseum w Sztokholmie, „Dawna Broń i Barwa” 16(2001), nr 23, s. 3-30.
- Kuczyński S.K., Russocki S., Willaume J., Godło, barwy i hymn Rzeczypospolitej. Zarys dziejów, wyd. III, Warszawa 1978.
- Łuczak J., Chorągwie i sztandary Wojsk Wielkopolskich, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 8(1982), s. 103-123.
- Murgabia J., Symbole wojskowe Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie 1939-1945, Warszawa 1990.
- Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Katalog zbiorów. Wiek XVII, oprac. Z. Stefańska, Warszawa 1968.
- Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Katalog zbiorów. Wiek XVIII, oprac. Z. Stefańska [i in.], Warszawa 1960.
- M. Ney - Krwa wicz, Sztandary i proporce Armii Krajowej, Warszawa 1994.
- Ney - Krwa wicz M., Siemaszko Z., Siemaszko M., Bojowe sztandary i proporce Armii Krajowej, Warszawa 1991.
- Powstanie styczniowe w zbiorach Muzeum Wojska Polskiego, oprac. W. Bigoszevska, M. Słonievska, Warszawa 1966.
- Satora K., Opowieści wrześnieowych sztandarów, Warszawa 1990.
- Wielecki H., Chorągwie i sztandary w zbiorach Muzeum Wojska Polskiego, w: Muzealnictwo wojskowe, t. VII, Warszawa 2000, s. 319-350.

INSCRIPTIONS ON THE MILITARY BANNERS IN POLAND

AN ATTEMPT AT A TYPOLOGY

S u m m a r y

The paper seeks to systematise the inscriptions that accompanied heraldic and iconographic images on the Polish military banners and flags over the ages. He proposes to divide them into four groups. The first one comprises the inscriptions that inform about the owner or user of a banner. The second group entails inscriptions called foundational; they contain some data about the founders or makers of this kind of objects. The third group

includes commemorative inscriptions by means of which some important events from the history of a unit or its tradition were commemorated. The fourth group includes catchwords in the form of maxims, mottoes, and apostrophes. Most often they had an elevated and solemn character. In practice, the inscriptions that belonged to various groups are often put together. Usually, they contain some important information and philosophical ideas.

Translated by Jan Klos

Słowa kluczowe: weksylologia, wojsko polskie, chorągwie, sztandary, inskrypcje.

Key words: vexicology, the Polish army, banner, flags, inscriptions.